

Osmanlı Toplumunda Ehl-i Örfün İkraha Altında Ettiği Boşama Yeminlerine Karşı Müftülerin Formülleri (16.-18. Yüzyıllar)*

The Muftis' Remedies Against Coerced Divorce Oaths by Executive Officers in Ottoman Society (16th-18th Centuries)

Muharrem Midilli¹

*Bu makale TÜBİTAK Kariyer Geliştirme Programı (3501) kapsamında yürüttüğüm 119K818 numaralı proje çalışmalarından üretilmiştir. Destekleri için TÜBİTAK'a teşekkür ederim.

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Muharrem Midilli (Doç. Dr.),
İstanbul Üniversitesi, İslam Tetkikleri Enstitüsü,
İstanbul, Türkiye
E-posta: muharrem.midilli@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0002-2285-7385

Başvuru/Submitted: 02.12.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
26.02.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:
27.02.2024

Kabul/Accepted: 04.03.2024

Atıf/Citation: Midilli, Muharrem. The Muftis' Remedies Against Coerced Divorce Oaths by Executive Officers in Ottoman Society (16th-18th Centuries). *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 14/1, (Mart 2024): 33-57.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2024.1399211>

Öz

Bu makale Osmanlı toplumunda ehl-i örfün ikrah altında ettiği boşama yeminlerine karşı müftülerin önerdiği hukuki formülleri ele almaktadır. Hanefi fakihler ikrah altında ettirilen boşama yeminlerinin geçerli olduğu görüşündedir. Fakihler bu görüşün güç sahipleri tarafından suistimal edilmesi riskine karşı birtakım hukuki formüller geliştirmiştir. Hanefi mezhebinin uygulandığı yerlerde boşama yemininin suistimal edilmesinden kaynaklanan sorunlar ve önerilen formüller fetva mecmualarına yansımıştır. 16.-18. yüzyıllar arasında mezhebin sıkı bir şekilde uygulandığı Anadolu ve Rumeli uygun bir gözlem sahası teşkil etmektedir. Bu bölgelerde görev yapan müftülerin gerçek meselelere verdiği çok sayıda fetva gözlem için zengin bir malzeme sunmaktadır. Fetva mecmualarına yansıyan meseleler, ehl-i örfün boşama yeminini pratik bir itaat ettirme aracına dönüştürdüğünü göstermektedir. Ehl-i örf genellikle asayişin sağlanması, zanlıların sorgulanması, bulunması, adalete teslim edilmesi, vergilerin tahsil edilmesi, borçların ödenmesi ve haramın önlenmesi gibi meşru konular ya da haksız mal veya para elde etme ve haksızlıkların dava edilmesini önleme gibi gayrimeşru konular hakkında boşama yeminine başvurmuş görülmektedir. Osmanlı müftüleri kişileri ehl-i örf karşı korumak için hukuk geleneğinde üretilmiş birtakım formüller önermişlerdir. Bu formüllerin en dikkat çekici olanları; boşama yeminine gizlice inşallah lafzı eklemek, vekâlet, boşama lafzını yalan haber/ikrah niyetiyle söylemek, boşama lafzının farklı bir manasına niyet etmek ve umum ifade eden lafızları niyetle tahsis etmektir. Mezhebin ikrah altında boşama yeminini geçerli sayan görüşünü dengeleyen bu formüller ehl-i örf karşı kişileri, aileyi ve mülkiyet hakkını koruma işlevi görmüştür. Bir hukuk tarihi çalışması olan makale bütün bu tespitlere dair fetva mecmualarından kanıtlar sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Osmanlı Toplum, Boşama Yemini, İkraha, Müftü, Ehl-i Örf, Hile

ABSTRACT

This article discusses the legal formulas devised by muftis against divorce

oaths forced by executive officers (ehl-i örf) in Ottoman society. Hanafi jurists believe that divorce oaths made under duress are valid. The jurists have developed legal remedies that can be used against the possibility of abuse of this opinion by those in positions of power. The problems arising from the abuse of divorce oaths and their remedies were reflected in fiqh literature, especially fatwā collections where the Hanafi madhhab held sway. Fatwās issued by muftīs in Anatolia and Rumelia, regions where Hanafi madhhab dominated during the 16th–18th centuries, indicate that divorce oaths were used pervasively by executive authorities as instruments of compliance. These fatwās describe how executive officers have transformed divorce oaths into tools of coercion, exploiting them for various purposes, including upholding public order, apprehending and interrogating suspects, ensuring justice, tax collection, debt settlement, and prevention of illicit activities. They also abused this mechanism for illicit gains, preventing legal action against them, and acquiring illicit property or money. In response, Ottoman muftīs proposed remedies rooted in legal tradition to safeguard individuals from executive coercion. The most remarkable of these remedies are clandestinely inserting the phrase “in shā’a Allah” (if Allah wishes) into divorce oaths, file a lawsuit through attorney, pronouncing divorce with the intent of false notification/admission, intending another meaning of divorce, and constraining general expressions with personal intent. These remedies, which balanced the madhhab’s opinion that the divorce oath under duress is valid, served to protect individuals, family and property rights against the executive officers. The article, a study of legal history, provides evidence from fatwā collections to support these findings.

Keywords: Islamic Law, Ottoman Society, Divorce Oath, Duress, Mufti, Ehl-i Örf, Remedy

EXTENDED ABSTRACT

This article examines the practice of coerced divorce oaths by the executive officers (ehl-i örf) in Ottoman society, alongside the legal remedies recommended by muftīs to nullify such oaths. Within the Hanafī tradition, it is widely acknowledged that divorce oaths retain validity even when made under duress. Recognizing the potential for abuse by those in positions of authority, jurists have devised remedies as safeguards against this exploitation, particularly by political figures. Anatolia and Rumelia, where strict adherence to Hanafi madhhab became prevalent in the latter half of the 16th century, serve as prime areas for observation. The thousands of fatwās issued by muftīs who served in these regions between the 16th and 18th centuries provide a rich source of data for analysis. These fatwās describe how executive officers transformed divorce oaths into tools of coercion, leveraging them for various purposes, both legitimate and illegitimate. Instances include extorting money or property, evading legal repercussions, and manipulating interpersonal debt relations. Moreover, divorce oaths were utilized to control public discourse, suppress dissent, enforce compliance with government mandates, and coerce payments from taxpayers. They compel individuals to swear divorce oaths to ascertain the presence of political agitators, subversives, or bandits in the neighborhoods, villages or towns, or to galvanize public sentiment against banditry. Additionally, they demand that individuals take such oaths to ensure their presence at specific locations or meetings. The objective is not always to fulfill a specific task or obligation through divorce oaths. At times, executive officers deliberately engineer circumstances conducive to the violation of coerced divorce oaths, with the aim of precipitating divorces. It is evident that executive officers employ divorce oaths for both legitimate and illegitimate purposes. Despite having coercive means at

their disposal, their inclination to exploit the religious significance of divorce oaths may stem from their perceived weakening authority. The issues reflected in the fatwā collections indicate that many individuals subjected to divorce oaths under executive duress sought assistance Ottoman muftīs. They sought guidance on effective remedies or sought validation of the legal efficacy of the remedies they employed.

Ottoman muftīs issued fatwās affirming the validity of divorce oaths imposed by executive officers under duress, even in cases where they clear victimization occurred. However, procedural constraints within the fatwā process and directives from the central government limited their ability to issue fatwās aligned with alternative madhhab opinions. Nevertheless, they proposed formulas intended as tricks or remedies to shield individuals from executive coercion. According to these formulas, if a person who is coerced into swearing a divorce appends “in shā’a Allah” (if Allah wishes) immediately after the divorce pronouncement, audibly enough for himself, the divorce will be nullified, and the marriage remains intact. Similarly, a person taking a divorce oath to avoid litigation due to injustices inflicted by executive officers does not breach his oath if he grants power of attorney for the case or presents his situation to the judge. In a case where an individual whom the executive officers made to swear three divorces under duress, divorces his wife and violates his oath after the waiting period is over, he can remarry his wife. Furthermore, if the individual’s intent behind using the word “divorce” is to provide false information or confession, or if he uses ambiguous language intending a meaning other than divorce, the divorce will not be granted. Again, if a husband limits a general expression in his oath with his personal intent, the divorce will not take place. Moreover, if a person swears a divorce to compel or refrain from a specific action under duress, the divorce is postponed until he either fulfills or abandons the action. Although it is understood that some individuals in Ottoman society were aware of and utilized these strategies, measuring their effectiveness against executive abuses remains challenging. Employing these strategies requires a deep understanding of legal intricacies and courage to confront authority. Importantly, most strategies are not considered by the court if no witnesses are present. Nevertheless, numerous fatwās in collections indicate that the formulas were widely used and effective in Ottoman society. The formulas served as a counterbalance to the established jurisprudence of the madhhab, which could cause grievance, such as the opinion that considers the divorce oath under duress as valid. They prevented many marriages from dissolving untimely and unnecessary, reduced the practice of tahleel marriages, and served to protect the right to property. This article, a study of legal history, provides evidence from fatwā collections to support these findings.

Giriş

17. ve 18. yüzyıllara ait bazı mecmualarda yer alan bir fetvada anlatılana göre bir voyvoda suçlama yönelttiği bir kişiyi hapseder ve kendisine beş yüz kuruş para cezası (cerime) keser. Hapsedilen kişinin babası gelir ve oğlunu kurtarmak için voyvodaya beş yüz kuruşu öder. Bu sırada voyvoda babaya, parayı dâva etmeyeceğine ve geri istemeyeceğine dair üç talâka yemin ettirir. Durumdan haberdar olan/edilen bir kişi, babanın talimatı olmadan voyvodadan dâvacı olur ve baba adına parayı geri ister. Dâvacı ve voyvoda duruşma için mahkemeye giderler. Baba da yanlarındadır. Mahkemede önce baba söz alır ve kadıya voyvodanın kendisinden oğlunun para cezası adına beş yüz kuruş aldığını, parayı dâva etmeyeceğine ve geri istemeyeceğine dair kendisine üç talâka yemin ettirdiğini anlatır. Bunun üzerine kadı babanın neden çekişen taraflarla birlikte mahkemeye geldiğini ve neden kendisinin değil de başkasının dâvacı olduğunu anlar. Müstefânin sorusu şudur: Bu durumda kadı parayı babaya hükmedip voyvodadan alabilir mi? Müftünün cevabı olumludur. Müstefânin bir sorusu daha vardır: Verilen hükme binaen voyvoda parayı babaya geri verse, yemin yüzünden üç talâk meydana gelir mi? Müftü talâkın meydana gelmeyeceği görüşündedir.¹ Fetvada görüldüğu üzere, örfi bir yetkili olan voyvoda belli ki kadı marifeti olmadan haksız yere kesip tahsil ettiği para cezasının dâva edilmesini ve geri istenmesini önlemek üzere babayı üç talâka yemin etmeye zorlamıştır. Üç talâka yemin eden baba kendisini güçlü bir şekilde bağlamıştır. Yeminini ihlal etmesi, karısının üç talâkla boş olmasına yol açacak ve aile birliğini yeniden tesis etmek için kocalık onurunu ayaklar altına alan hülleye katlanmak zorunda kalacaktır. Bu süreçte karısının da büyük bir mağduriyet yaşayacağı açıktır. Babanın voyvodadan bizzat dâvacı olması yeminini ihlal etmesine sebebiyet vereceği için kendisi adına dâvacı olmasını istediği bir kişiyi (fuzûli) talimat vermeden yemininden haberdar etmiştir. Mahkemede fuzûlinin ve voyvodanın yanında hikâyesini anlatırsa hâkim neden bizzat kendisinin dâvacı olmadığını anlayacaktır. Müftü, Hanefi geleneğinde üretilmiş formüllerden esinlenmiş olan bu kurguyu onaylamak suretiyle babayı voyvodaya karşı korumaktadır. Osmanlı fetva mecmularında ehl-i örf denilen yerel siyasi/askerî yetkililerin ettirdiği boşama yeminlerine ve etkisiz kılınma formüllerine dair daha fazla veri bulunmaktadır. Bu makale, 16.-18. yüzyıllar arasında Anadolu ve Rumeli’de görev yapmış müftülerin gerçek hayatta ortaya çıkan meseleler için verdiği fetvalardan hareketle ehl-i örfün ikrahtan altında ettirdiği boşama yeminlerini ve evlilik birliğini ehl-i örfeye karşı korumaya çalışan müftülerin yeminleri etkisiz kılmak üzere önerdiği hukuki formülleri ele almaktadır. Makalenin veri kaynağını oluşturan fetva mecmuaları 16.-18. yüzyıllar arasında Anadolu ve Rumeli’de görev yapmış Osmanlı müftülerine bizzat sorulan meseleleri içermektedir.² Bu yüzyıllar, Osmanlı fetva mecmualarının en önemli örneklerinin ortaya çıkması, yerleşmesi,

1 Minkârîzâde Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazma Eserler, 0854), 112b-113a; Menteşzâde Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm* (İstanbul: Dârü’l-Tibâati’l-Ma’mûre, 1243), 1/232.

2 Anadolu ve Rumeli’de görev yapmış müftülere sorulan meseleleri içeren fetva mecmuaları için bk. şükrü Özen, “Osmanlı Dönemi Fetva Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3/5 (2005), 254-319.

yaygınlaşması ve sonraki iftâ faaliyetlerini derinden etkilemesi bakımından ayrı bir dönem olarak görülmelidir. Makale müftülere bizzat sorulan meselelerden hareket eden ve tarihi belge niteliğindeki fetvaları veri kaynağı olarak kullanan bir hukuk tarihi çalışmasıdır.

Merkezî Osmanlı fetvalarının esas aldığı Hanefî geleneği, talâk ve yemin gibi sözlü tasarrufların ikrah altında geçerli olduğunu kabul eder.³ İkrah altında olan kişinin bazen sadece rızâsının ortadan kalktığını, bazen de rızâsının ortadan kalkıp ihtiyarının bozulduğunu fakat her iki durumda da ehliyet ve sorumluluk sahibi olduğunu savunur.⁴ Talâk ve yemin, hezl (şaka) gibi ciddiyet ve ikrah hâllerinde de geçerli sayılan ve bir defa telaffuz edildiğinde artık dönüşü olmayan kapalı/kilitli tasarruflar kategorisinde yer alır.⁵ İkrah altında doğrudan meydana gelen boşama gibi belli bir şarta bağlanan boşama da hukuki sonuç doğurur. Boşamayı belli bir şarta bağlamak, bir davranışı teşvik etme ya da yasaklama hususunda söze kuvvet verdiği için fakihlerce yemin olarak kabul edilir.⁶ Aşağıda görüleceği üzere fetvalarda talâkın şarta bağlı olarak verildiği anlatılırken (talâka) şart vermek/ettirmek ve şartlamak ifadelerinin yanında (talâka) yemin vermek, yemin ettirmek, tahlif etmek, ant vermek, şart ve yemin teklif etmek gibi ifadelerin de kullanılmasının sebebi budur. Hanefî geleneğinde ikrah altındaki boşamanın, ister doğrudan ister yemin formunda olsun hukuki sonuç doğuracağını ifade eden kesin ve ihtilafsız görüşün başta siyasi otorite olmak üzere güç sahipleri tarafından suistimal edilmesine karşı hile/çare olarak kullanılabilecek formüller üretilmiştir. Boşama lafzına gizlice inşallah lafzı ekleme (istisna), vekâlet, boşama lafzını yalan haber/ikrar niyetiyle söyleme, lafzın boşama dışındaki manasına niyet etme (tevriye), boşama hükmünü yeis hâline kadar geciktirme ve umum ifade eden lafızları niyetle tahsis etme, bu hilelerin/çarelerin en dikkat çekici olanları arasında yer alır. Bunlar terim anlamı “şekil bakımından hukuka uygun bir işlemi vasıta kılarak yasaklanmış bir sonucu elde etmek amacıyla yapılan muamele” diye tarif edilen hile değil; daha çok kelime anlamı çare, çözüm ve çıkış yolu olan hiledir.⁷ Gelenekte bazıları naslara dayandırılan bu kategorideki hilelere haramdan korunmak veya helâle ulaşmak amacıyla başvurmanın güzel olduğu ifade edilir. Bir hakkı iptal etmek, bir batılı çarpıtmak ya da bir hakkı şüpheli hâle getirmek amacıyla hileye başvurmak ise kötü karşılanır.⁸ Hicrî ilk asırdan

- 3 Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, t.y.), 24/56; Ebü'l-Mehâsin Fahreddin Hasan b. Mansûr Kâdîhan, *el-Fetâva'l-Hânîyye (el-Fetâva'l-Hindîyye* kenarında) (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1310), 3/483; İftihârüddin Tâhir b. Ahmed el-Buhârî, *Hulâsatü'l-Fetâva* (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yazma Eserler, 0673), 265b; Hâfîzüddin Muhammed b. Muhammed el-Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye (el-Fetâva'l-Hindîyye* 'nin kenarında) (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1310), 3/131; Zeynüddin Zeyd b. İbrahim İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dakâik* (Beyrut: Şirketü Alâüddin, t.y.), 3/265.
- 4 Serahsî, *el-Mebsût*, 24/38; Ebü'l-Hasen Burhâneddin Ali b. Ebî Bekr el-Merginânî, *el-Hidâye* (Fethü'l-kadir içinde) (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 9/238-39; Kadîzâde Edirnevî Şemseddin, *Netâicü'l-efkâr tekmileti'l-fethi'l-kadir* (Fethü'l-kadir içinde) (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 9/238; Gelibolulu Damad Abdurrahman Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur*, neşr. Muhammed Ahmed el-Muhtar (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye), 4/38.
- 5 Serahsî, *el-Mebsût*, 6/177; 24/42; Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur*, 2/8.
- 6 Mevkûfatî Mehmed Efendî, *Mülteka Tercümesi Mevkûfât* (Dersâadet: Matbaa-i Osmâniyye, 1312), 1/263.
- 7 Saffet Köse, “Hiyel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/170, 174.
- 8 Serahsî, *el-Mebsût*, 30/209-210.

İtibaren yöneticilerin kendi otoritelerini tesis etmek üzere insanları boşama yeminine zorlamaları karşısında insanların hileler kullandıkları anlaşılmaktadır. Emevî ve Abbâsî yönetimlerinin belli dönemlerine ait biat ahitnamelerinde hiçbir açık kapı kalmayacak şekilde üç talâk boşama yeminlerinin de yer aldığı⁹ ve insanların ikrah altında ettirilen yeminleri geçersiz kılmak için istisna hilesini kullandıkları ifade edilmektedir.¹⁰ Yöneticilerin, boşama yeminini sonraki asırlarda da kullanmaya devam ettiğine dair kanıtlar vardır: Osmanlı dönemi fetva mecmualarına yansıyan çok sayıda mesele, örfî yetkililerin boşama yeminini otorite kurma, itaat ettirme, sindirme ve haksız kazanç elde etme aracı olarak suistimal ettiğine işaret etmektedir. Osmanlı müftüleri halkı örfî yetkililere karşı korumak için tabi oldukları hukuk geleneğinden çare ve çıkış yolu olarak kullanılabilecek formüller önermişlerdir. Literatürde, ikrahın boşama yeminini de dâhil muhtelif hukuki tasarruflara etkisine dair doktrinel çalışmalar bulunmakla birlikte siyaset-hukuk ilişkisi bağlamında gerçek hayatla irtibatı; sorumlu olduğu sosyal problemler ve halledilme yolları genellikle ihmal edilmiştir. 16.-18. yüzyıllara ait fetvalardan hareketle Osmanlı toplum hayatında boşama yeminlerinin kullanım alanlarını ele alan bir makalede konuya kısaca değinilmiş ve bazı hukuki çarelerden bahsedilmiştir.¹¹ Ehl-i örfün ikrah altında ettirdiği boşama yeminlerine ve müftülerin önerdiği hukuki formüllere odaklanan bu çalışmada ise konu çok daha zengin verilerin ışığında ayrıntılı bir şekilde incelenmeye çalışılmaktadır.

Osmanlı Toplumunda Ehl-i Örfün İkrahtan Altında Ettirdiği Boşama Yeminleri

Klasik dönem Osmanlı toplumunun yönetenler kesimini oluşturan askerîler içinde daha çok kul menşeli olup Enderun ya da Acemi oğlanları mektebinde eğitim görmüş olan sipahi - sadrazam arasındaki görevliler ehl-i örf olarak anılır.¹² Bu görevlilerin kökenleri, yetişme tarzları ve ifa ettikleri kolluk, vergi toplama ve ceza infazı gibi sevimsiz vazifeler yanında -aşağıda görüleceği üzere- kimi zaman haksız davranışlara meyletmeleri halkta kötü bir izlenim bırakmalarına sebep olmuştur.¹³ Osmanlı fetvalarında ikraha başvurdukları anlatılan örfî yetkililerden bazen genel olarak ehl-i örf diye bahsedilir; bazen de daha açık bir şekilde sancakbeyi, subaşı, voyvoda, âmil, sipahi, yeniçeri, çavuş, muhız vs. oldukları belirtilir. Ehl-i örf içinde sancakbeyi kazaların birleşmesiyle oluşan ve sancak diye adlandırılan birimin askerî/siyasi yöneticisidir. Merkezî hükûmet tarafından atanır ve onun sancaktaki vekili olarak hizmet eder.¹⁴ Subaşı suçları önlemek, suçluları yakalamak, şüphelileri kovuşturmak ve belli vergileri toplamakla vazifelidir. Bu vazifeler kaza merkezi ve nahiyelerinde şehir subaşı

9 Saffet Köse, "İslam Hukukunda İkrahtan Sözlü Tasarruflara Tesiri Konusundaki Tartışmalar ve Sosyal Hayattaki Yansımaları", *Diyanet İlmî Dergi*, 32/2 (1996), 49-50.

10 Köse, "Hiyel", 18/174.

11 Muharrem Midilli, "Osmanlı Toplum Hayatından Fetvalara Yansıyan Boşama Yeminleri, İhlaller ve Müftülerin Önerdiği Hukuki Çareler (16.-18. Yüzyıllar)", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 26/2 (2022): 763-779.

12 Mehmet İpşirli, "Ehl-i Örf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9/519.

13 Muharrem Midilli, "Osmanlı Taşrasında Ehl-i Örf Karşı Kadınlar yahut Kanun-i Kadimin Ehl-i Şer' Bekçileri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 59 (2020), 82.

14 Midilli, "Osmanlı Taşrasında Ehl-i Örf Karşı Kadınlar", 83.

tarafından yerine getirilir. Nahiyelelerin dışında kalan dirliklerde ise subaşı, dirlik sahibi veya tayin ettiği voyvoda tarafından ifa edilir.¹⁵ Fetvalarda ikraha başvurdukları belirtilen diğer örfî yetkililerden âmil, vergi tahsili ile görevli bir memurdur. Sipahi belli resimlerini topladığı timar arazisine karşılık askerî bazı sorumluluklar üstlenmiş olan askerî süvari sınıf üyesidir. Yeniçeri esas itibarıyla başkentte konuşlanmış olan fakat taşrada da askerî ve kolluk vazifeleri bulunan seçkin, maaşlı ve daimî yaya ordusu mensubudur. Çavuş ve muhızr çeşitli askerî ve adli görevleri bulunan örfî yetkililerdir. Fetva mecmualarına yansıyan çok sayıda mesele, ehl-i örfün halkla doğrudan muhatap olmalarını gerektiren kolluk, vergi toplama ve adli soruşturma gibi görevleri yerine getirirken boşama yeminini suistimal ettiklerini göstermektedir.

Hanefî geleneğinde ikrahın muteber sayılması için zorlayan kişinin (mükrih) tehdidini gerçekleştirmeye muktedir olması gerektiği, aksi hâlde ikrahın anlamsız olacağı belirtilir.¹⁶ Ebû Hanîfe'ye göre muteber ikrah, sadece sultandan; Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'e göre tehdidini gerçekleştirebilecek her kişiden gelebilir.¹⁷ Gelenekte bunun bir hüccet ve burhan ihtilafı değil, asır ve zaman ihtilafı olduğu ve fetvanın İmâmeyn'in görüşüne göre verileceği ifade edilir.¹⁸ Osmanlı müftüleri kurucu imamlar arasındaki bu ihtilafı bahsederler ve fetvanın İmâmeyn'in görüşüne göre olduğunu belirtirler.¹⁹ Nitekim verdikleri fetvalarda sadece sultanın taşradaki temsilcileri konumunda olan ehl-i örften değil, tehdidini gerçekleştirme gücüne sahip olan sivillerden gelen ikrahı da -diğer şartlar mevcutsa²⁰- muteber sayacaklardır.²¹ Hukuk geleneğinde sultanın verdiği tehditsiz emrin de ikrah içerdiği düşünülür.²² Aynı durum sultanın

15 Midilli, "Osmanlı Taşrasında Ehl-i Örf Karşı Kadılar", 82.

16 Serahsî, *el-Mebsût*, 24/39; Merginânî, *el-Hidâye*, 9/239; Süleyman b. Veli el-Ankaravî, *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer* (İstanbul: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1292), 2/142; Mevkûfâtî, *Mülteka Tercümesi*, 2/161-162.

17 Serahsî, *el-Mebsût*, 21/59; Kâdîhan, *el-Fetâva'l-Hânîyye*, 3/483; Alâüddin Ebû Bekir b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'* (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmîyye, 1986), 7/176.

18 Kâdîhan, *el-Fetâva'l-Hânîyye*, 3/483; İftihârüddin el-Buhârî, *Hulâsatü'l-fetâvâ*, 266a; Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, 3/129; Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur*, 4/39.

19 *Kitâb-ı Fetâva's-Sivâsiyye* (Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 487), 139a; Mevlânâ Pîri Efendi, *Suverü'l-fetâvâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Amcâzâde Hüseyin Paşa, 243), 178b; Abdüsselâm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdüsselâm* (Tavşanlı Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi, 154), 306a; *Fevâidü'l-fetâvâ* (Reşid Efendi, 266), 173b.

20 Diğer üç şart; mükrehin tehdidin hemen gerçekleşeceğini bilmesi ve bundan endişe etmesi, yapmaya zorlandığı şeyin ikrahtan önce kaçındığı bir husus olması ve tehdidin öldürme, bir uzvu itlâf etme veya rızâyı ortadan kaldıracak şekilde keder verici olmasıdır. Serahsî, *el-Mebsût*, 24/39-40; Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, 7/176; Merginânî, *el-Hidâye*, 9/239; Ankaravî, *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*, 2/142; Mevkûfâtî, *Mülteka Tercümesi*, 2/161-162.

21 "Kuvvet-i kâhıra sâhibi olan Zeyd Amr'a 'Zevcin Hind'i boşa' deyu ikrah-ı müteber etmekle Amr talâk niyyet etmeyip 'Ben andan geçeli üç aydır' dese Hind'e talâk vâki olur mu? el-Cevab: Olmaz". *Fetâvâ-yı Müntehabe* (Süleymaniye Kütüphanesi, Kasıdecizâde, 277), 23a. "Zeyd ve Amr Bekir'e 'Zevcin Hind'i talâk-ı selâse ile tatlik eyle' deyu ikrah-ı müteber etmekle Bekir dahi mükrehen Hind'i talâk-ı selâse ile tatlik eylese talâk-ı mezbûr vâki olur mu? el-Cevab: Olur. Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, 242b.

22 İmâmeyn'e göre emrin muhatabı emredilen şeyi yapmadığında sultanın kendisine zarar vereceğini bilirse emri ikrah olur. Kâdîhan, *el-Fetâva'l-Hânîyye*, 3/483; Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, 3/132; Bir toprak meselesi bağlamında sultandan gelen tehditsiz emrin ikrah olduğuna dair bir nakil için bk. Seyyid İbrahim Edhem b. Kadızâde Muhammed Ârif, *Nehriyyetü'l-fetâvâ* (İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 1590), 215b.

temsilcileri olan ehl-i örfün emirleri için de geçerlidir. Nitekim bir fetvada “Bir belde ehl-i örf zelemesinden Zeyd kendinin hüsn-i hâline arz yazdırıp Âsitane tarafına göndermek murâd ettikde tehdîd ve tahvîf etmeksizin vücûh-i beldeye temhîr ettirirse mücerred emrile ikrâh-ı müteber şer‘an mütehakkık olur mu” sorusuna “Olur, vücûh-i belde buğz-i fillah ederek suveri temhîr edicek” cevabı verilir.²³ Fetvada ehl-i örfün yörelin ileri gelenlerine arzı mühürlemeyi salt emretmiş olması, ileri gelenlerin istemeden imzalamış olması durumunda *ikrah-ı muteber* sayılmaktadır. Bu minval üzere ehl-i örfün boşama yemini edilmesini sadece emretmiş olması da ikrah içerir.

Osmanlı fetva mecmualarına yansıyan meseleler, ehl-i örfün kimi zaman para veya mal getirme şartına bağlı olarak kişileri talâka yemin vermeye zorladığını gösterir. Fetvalarda örfî yetkililerin kişilere falan gün falan yere şu miktar altın getirme, -zulmen alınan iki bin akçeye ilaveten- on güne kadar üç bin akçe daha verme, üç güne kadar üç yüz akçe verme, falan kadar mal getirme ve kavgaya karışma sebebiyle kesilen bin akçe para cezasını altı güne kadar getirme şartlarına bağlı talâklar verdirdiği anlatılmaktadır.²⁴ Yine bir yeniçerinin reâyâdan bir kimseyi göz altına aldıktan sonra kendisine iki yüz akçe vermesini sağlamak için talâka şart verdiği ifade edilmektedir.²⁵ Örfî yetkililer haksız yere elde ettikleri paranın dâva edilmesini önlemek ve kanuna aykırı diğer tasarruflarının ilgili mercilere ulaşmasına mâni olmak için de boşama yeminine başvurur. Fetvalarda ehl-i örfün haksız yere bir miktar parasını aldığı kişinin daha sonra dâva açmaması, parayı geri almaması ve aldırması, hapisten kurtulmak için kardeşleri ile müşterek olduğu maldan bir miktar para veren kişinin ve kardeşlerinin daha sonra parayı talep etmemesi, haksızlığı ehl-i şer‘e söylememesi, haksız yere tutuklayıp bir miktar parasını aldığı kişinin serbest kaldığında parayı geri istememesi, yakalayıp hapsedtiği ve zulmen bir miktar parasını aldığı kişinin hâkime şikâyetinde bulunmaması, haksız yere parasını aldığı kişinin daha sonra parayı dâva etmemesi, kendisini kimseye şikâyet etmemesi, tutup hapsedtiği bir raiyyetin kendisini Âsitâne’ye şikâyet etmemesi ve bir miktar para cezası tahsil ettiği kişinin daha sonra parayı talep etmemesi gibi hususlarda boşama yemini ettirdikleri görülmektedir.²⁶ Ehl-i örfün halktan para elde etme ve haksız yere elde ettiği paranın dâva edilmesini önleme amacıyla ettirdiği yeminlerin daha çok para cezalarıyla ilgili olduğu görülmektedir. Klasik dönem Osmanlı uygulamasında para cezalarıyla ilgili en temel kural cezaya kadı marifetiyle hükmedilmesidir. Para cezası gerektiren bir suçun kadı mahkemesinde sabit olması gerekir.

23 Abdüsselâm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdüsselâm*, 306b.

24 Boyabâdî Sağır Mehmed Efendi, *Mecmûatü’l-fetâvâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1067), 39a, 54a; Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü, 157), 1/33b; 2/6b, 11b; *Fetâvâ-yı Müntehebe*, 22a.

25 *Mecmûatü’l-fevâid ve’l-fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 914), 46a.

26 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi* (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1028), 47b, 64a, 67a; Veli b. Yûsuf (Yegan) el-İskilibî, *Mecmau’l-fetâvâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, 151), 82b-83a, 83b; Çorlulu Sinan b. Ramazan, *Mecmûatü’l-fetâvâ* (Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Yazma Eserler, 3407), 55b; Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi*, 2/5b; *Mecmûatü’l-fevâid*, 47a; Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde*, 119b; Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/231, 256; Hasan b. Ali el-Kaysarî, *Semhatü’l-Ebrâr fî beyân-i gumûzi’l-esrâr* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 115b.

Bir diğ er temel kural, para cezalarının kanunnâmede vazedilen miktarlara göre kesilmesi ve tahsil edilmesidir. Bu kuralların amacı örfî yetkililerin keyfi hareket edip halka zulmetmesini önlemektir.²⁷ Ehl-i örfün boşama yemini ettirdiği anlatılan yukarıdaki fetvalar, daha çok kadı marifeti olmadan ve/veya kanunnâme hilafına tayin edilen cezalarla ilgili olmalıdır.

Fetva mecmualarına yansıyan meseleler, örfî yetkililerin zanlıların bulunması ve yargıya teslim edilmesi gibi adlî sebeplerle de boşama yeminini kullandıklarına işaret etmektedir. Fetvalarda bir âmilin, bir kişiyi falan hususta falan kişi birlikte değil miydi diye sorgulayıp şartladığı ve bir muhızrın bir kişiye yarın -mahkemeye- gelmesi hususunda şart verdiği ifade edilir.²⁸ Yine bir subaşının bir kişiye falan şahsı falan zamana kadar kendisine getirip teslim etmesi ve bir voyvodanın bir kimseye oğlunu falan gün kendi meclisine getirmesi hususunda şart ettirdiği görülür.²⁹ Diğ er bazı fetvalarda, ehl-i örfün bir kimseye oğlunu yarın öğle vaktine kadar kendisine getirip teslim etmesi, başka bir kişiye *kabahat* işleyip kaçan bir şahsı bulup kendisine getirmesi ve göz altına aldığı bir kişiye kardeşinin hırsızlık zanlısı olduğunu bilmediği hususunda boşama yemini ettirdiği anlatılır.³⁰

Örfî yetkililer, zaman zaman kişiler arasındaki borç ilişkilerini yönetmek ve mükelleflerden yükümlü oldukları vergileri tahsil etmek için boşama yemininden yararlanır. Fetvalarda ehl-i örfün bir kişiye babası alacaklılarına borcunu ödemededen İstanbul'a gitmemesi, bir sancakbeyinin bir kişiye üç gün içinde falan kimse ile ödemesi ve bir muhızrın bir borçluya falan gün gelip kendisiyle ödemesi hususlarında talâka şart verdiği anlatılır.³¹ Yine ehl-i örfün bir kişiye *salgun* akçelerini falan zamana kadar toplayıp ulaştırması ve toplayanlara yardım etmesi, iki *avâriz* âmilinin bir köye gelip yükümlüye avâriz akçesini kendilerine ödemededen ortadan kaybolmaması ve avâriz akçesini toplamaya memur olan görevlinin bir köylüye divan halkını yanına alıp kendisine gelmesi şartına bağlı olarak talâk verdiğini gösteren fetvalara rastlanmaktadır.³²

Örfî yetkililer bir mahallede, köyde/kasabada siyasi dedikodu, bozguncu ya da eşkıya olup olmadığını tespit etmek, halkı köylerine ve kasabalarına gelen eşkıyaya karşı motive etmek ve onlara karşı durmalarını sağlamak için de boşama yeminine müracaat eder. Şeyhülislâm Ebüssüüd Efendi (öl. 982/1574) "Bir karyeye bir fesâd olup kim ettiği sâbit olmadan ehl-i örf karyeye "Bu karyede kim ehl-i fesâddır" deyu her birine talâka and vermeye kâdir olur mu" sorusuna "Şer' ile olmaz" cevabını vererek bu usulün şeriata uygun olmadığını belirtir.³³ Cevabın mefhumu, ehl-i örfün zikredilen yönleme örfen başvurabileceğine delâlet eder. Gerçekten fetva

27 Muharrem Midilli, *Klasik Osmanlı Ceza Hukukunda Şeriat-Kanun Ayrımı* (İstanbul: Klasik Yayınevi, 2019), 81-82; 166-168.

28 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssüüd Efendi*, 60b; Boyabâdi, *Mecmû'atü'l-fetâvâ*, 40b.

29 Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, 43b; Manisalı Evliyazâde Ali b. İbrahim, *Melceü'l-müftîn fi vâkıâtü'l-müsteftîn* (İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 3218), 120b-121a.

30 Zekeriyâyâde Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, 1116), 34b, 41a, 41b.

31 Boyabâdi, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, 31b, 37b; *Fetvâ Mecmûası* (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2868), 30b; *Mecmûatü'l-fevâid*, 44a (mükerrer).

32 Ali Akkirmâni, *Fetâvâ-yı Akkirmâni* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi, 98), 23a, 24b-25a; *Mecmûatü'l-fevâid*, 46a.

33 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssüüd Efendi*, 251a.

mecmualarına yansıyan meseleler, örfi yetkililerin bu yönetime fiilen başvurduğunu gösterir. Fetvalarda ehl-i örfün bir kimseye mahallede siyasi dedikodu (miş yaş) olduğunu bilmediği ve bir kasabayı teftişe memur olan görevlinin ahaliye içlerinde eşkıya ve harami olmadığı hususunda talâka yemin ettirdiği görülmektedir.³⁴ Diğer bazı fetvalarda ehl-i örfün köylülere suhte eşkıyası köylerine geldiğinde kaçmayıp savaşmak, köylerine suhte eşkıyasını sokmamak ve bir kasaba bekçisinin kasabaya suhte eşkıyası geldiğinde sükût etmemek üzere ahaliye şart verdiği anlatılmaktadır.³⁵

Ehl-i örf, halkın belli bir zamanda belli bir yerde hazır bulunmasını veya kendisiyle buluşmasını temin etmek üzere talâka yemin verir. Fetvalarda ehl-i örfün kişilere falan zamanda kendisine gelmek, falan zamanda kendisine mülâki olmak, yarın sabaha kadar kendi sakin olduğu yere gelmek ve falan güne kadar kendisine gelmek yahut mektup ile haber göndermek üzere şart verdiği anlatılır.³⁶ Kimi zaman örfi yetkili, şartladığı kişinin gelip kendisiyle buluşmasıyla ilgilenmez; asıl amacı yemini ihlal ettirerek boşamanın gerçekleşmesini sağlamaktır. Ebüssuûd Efendi'nin bir fetvasına göre ehl-i örfün "Falan gün falan yere gelip bana buluşmazsan üç avradın üçer talâk boş olsun mu" diye sorduğu kişi olsun diye cevap verir fakat belirtilen zamanda buluşma yerine gittiğinde örfi yetkiliyi bulamaz. Bunun üzerine kadı nâibine gidip şarta riayet ettiğini gösterir. Şeyhülislâm bu kişinin -eğer belirttiği vakitte o yere varmak için şart ettiyse- eşlerinin boş olmayacağını belirtir.³⁷ Örfi yetkilinin belirttiği yerde neden bulunmadığı Şeyhülislâm'ın benzer bir fetvasından anlaşılabilir. Fetvada anlatılana göre örfi yetkili üç eşi bulunan bir kişiye "Falan yere gelip bana buluşmaz isen avratların üçer talâk boş olsun mu" diye sorar. Olsun cevabını veren kişi daha sonra zamanında o yere gider fakat örfi yetkiliyi bulamaz. Fetvada örfi yetkilinin "(şart eden kişinin) avratlarına talâki mezbur vâki olsun için gaybet edip ol gün ol yere varmamış" olduğu ifade edilmektedir.³⁸ Görüldüğü üzere örfi yetkilinin gaybet etmesinin sebebi, verdiği şarta uyulmasını önleyip boşamanın gerçekleşmesini sağlamaktır. Şeyhülislâm Hocaîade Esad Efendi'nin (öl. 1034/1625) bir fetvasında da ehl-i örfün bir kimseye, üç güne kadar üç yüz akçe vermezse karısının üç talâk boş olmasına şart verdikten sonra kayıplara karıştığı anlatılır. Boşamanın meydana gelmemesi için hâkimin örfi yetkili adına bir vekil tayin etmesi ve paranın üç gün içinde vekile verilmesi gerekmektedir.³⁹ Şeyhülislâm, örfi yetkilinin ortadan kaybolarak boşamanın meydana gelmesini amaçlayan muhtemel oyununu, tayin ettiği vekille bozmuş görünmektedir.

Fetva mecmualarında zikredilen meseleler, örfi yetkililerin kişilere başka sebeplerle de boşama yemini ettirdiğini gösterir. Fetvalarda ehl-i örfün kişilere köye bir daha girmeme, şarap

34 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi*, 46b; Sun'ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi* (Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, 502), 11a.

35 Hocaîade Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi*, 2/12a; *Fetâvâ-yı Müntehabe*, 18a; Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, 42a-b.

36 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi*, 50b, 63b; *Mecmûatü'l-fevâid*, 43a; Hocaîade Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi*, 1/39a; Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, 36b.

37 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi*, 64b.

38 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi*, 64b.

39 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi*, 64a.

ıçmeme, falan kişiyi bulduklarında öldürme gibi hususlarda şart verdiği belirtilir.⁴⁰ Yine bir subaşının, başka bir köyde bulunan akrabasının evine yerleşmek isteyen köylüye, başka bir köye gitmemesi ve bir sipahinin raiyyetinden bir kişiye filan yerde sakin olması hususlarında talâka yemin ettirdiği anlatılır.⁴¹ Bazen hakkında boşama yemini ettirilen husus tam olarak ifade edilmez. Fetvalarda ehl-i örfün kişilere “Fılan fiili eder isen aldığım, alacağın üç talâk boş olsun mu”, “Fılan fiili işlemez isen benim dediğim olsun mu”, “Fılan fiili işlersen ben dediğim olsun mu” ya da “Falan husûsu edâ eyle” diyerek yemin teklif ettiği görülür.⁴² Diğer bazı fetvalarda hiçbir ayrıntı verilmeden ehl-i örfün bir kişiye ikrahla üç talâka şart ettirdiği, bozgunculukla bilinen bir kişiye üç talâka şart verdiği, bir kişiyi bir hususta şartlayıp karın üç talâk boş olsun mu dediği ve bir çavuşun bir kişiyi şartladığı ifade edilir.⁴³

Yukarıdaki fetvalar yöneticilerin İslam’ın ilk asırlarından itibaren boşama yeminini otorite kurma ve itaat ettirme aracı olarak kullanma eğiliminin Osmanlı döneminde de devam ettiğini göstermektedir. Ehl-i örfün yürütme gücüne sahip merci olarak kendisine has cebir vasıtaları bulunmasına rağmen boşama yemininin diyânî bağlayıcı gücünden yararlanmak istemesi zayıflayan otoritesiyle ilgili olabilir. Boşama yemininin kolluk, vergi toplama, ödeme ve yargısal süreçlerde bir tür sözlü teminat olarak sahip olduğu işlev daha güçlü otorite tesis etmelerine hizmet etmiş olmalıdır. Aynı sözlü teminat haksız kazanç edinme ve kanun dışı tasarrufların ilgili mercilere ulaşmasını önleme gibi gayrimeşru sebepler için de kullanılıyordu. Örfi yetkililer özellikle üç talâka yemin ettirdikleri muhataplarının evliliklerini büyük bir tehditle karşı karşıya bıraktıklarının farkındaydılar. Zaten boşama yemini güçlü bir sözlü teminat olarak bağlayıcılığını bu tehditten alıyordu. İkrâh altında üç talâka yemin ettikten sonra evlilik birliğinin sona ermesi, aile yuvasının yıkılması, eşinin ve çocuklarının mağdur olması ile en az bunlar kadar ıstırap verici olan hülle usulü arasında kalan kişiler her ikisini de devre dışı bırakmak için hukuki bir formül bulmak zorundaydılar. Fetva mecmualarına yansıyan meseleler, ehl-i örfün ikrahı altında boşama yemini eden birçok kişinin çare olabilecek formülü öğrenmek veya kullandığı formülün hukuki etkisini teyit etmek için Osmanlı müftülerine başvurduğunu göstermektedir.

Osmanlı Müftülerinin Ehl-i Örfün İkrâh Altında Ettirdiği Boşama Yeminlerine Karşı Önerdiği Formüller

Osmanlı müftüleri örfi yetkililerin ikrah altında ettirdiği boşama yeminlerini, Hanefî mezhebinin yerleşik içtihadını esas alarak geçerli saymışlardır. Zira mezhebin iç hiyerarşisi ve fetva usulü, prensip olarak kurucu imamlardan rivayet edilen ihtilafsız *zâhirü’r-rivâye* görüşlere

40 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssüüd Efendi*, 45b, 51b; Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi*, 2/7a-b.

41 *Fetâvâ-yı Esad Efendi*, 40b; Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, 42b; *Mecmûatü’l-fevâid*, 45b.

42 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssüüd Efendi*, 46, 51a; Hoca Sâdeddin Efendi, *Fetâvâ* (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2728), 4a; Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi*, 1/32b.

43 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssüüd Efendi*, 49b, 63a-b; Mevlânâ Pîri Efendi, *Suveru’l-fetâvâ*, 42b-43a; *Kitâb-ı Fetâva’s-Sivâsiyye*, 29b; Boyabâdi, *Mecmûatü’l-fetâvâ*, 32a.

tabi olmalarını gerektiriyordu.⁴⁴ Mezhebin 16. yüzyılın ikinci yarısına doğru özellikle Anadolu ve Rumeli’de bir tür resmî sıfatla büyük ölçüde hâkimiyet kazanması⁴⁵ ikrah altında boşama yeminini geçersiz sayan diğer mezheplerin görüşüyle fetva vermelerine engeldi. Aynı durum kadıların verdiği kararlar hakkında daha fazla geçerliydi. Aslında Hanefî geleneğindeki bazı kavillere göre kadı *müctehedün fi h* meselelerde diğer mezheplerin görüşleriyle karar verebilir ve bu yolla mükrehin boşamasını/boşama yeminini iptal edebilirdi.⁴⁶ Kadılar örfî yetkililerin ikrah altında ettirdiği boşama yeminlerini, mükrehin boşamasını geçerli görmeyen imamların kavillerine dayanarak geçersiz sayabilirdi. Ne var ki Osmanlı kadılarının bu bağlamda iptal kararı vermeleri sultan tarafından yasaklandığı için nâfiz ve sahih görülmemiştir. Hocazâde Esad Efendi’ye sorulan bir meselede örfî yetkilinin üç kişiye *ikrah-ı muteber* edip falancayı bulduklarında öldürmeleri için üç talâka şart verdiği ve bu kişilerin emri yerine getirdiği ifade edilir. Müstefî, kadı mükrehin boşamasının vaki olmayacağı görüşünde olan imamların kavillerine dayanarak boşamanın meydana gelmeyeceğine hükmederse hükmü nâfiz olur mu diye sorar. Hocazâde, bu şekilde karar vermek *memnû* olduğu için hükmün nâfiz olmayacağını ve zaten belirtilen durumda (şarta riayet edildiği için) talâkın meydana gelmeyeceğini söyler.⁴⁷ Hocazâde’nin başka bir fetvasında örfî yetkilinin bir kişiye falan hususu yerine getirmesi için ikrah altında üç talâk yemini ettirdiği anlatılır. Müstefînin sorusu şudur: Kadı talâkın butlânına hükmettiğinde yemin eden kişi o hususu yerine getirmese talâk vaki olur mu? Şeyhülislâm “Hüküm sahih olmayacak vukû-ı şart muhakkak oldukda olur” cevabını verir.⁴⁸ Başka bir ifadeyle kadının kararı geçerli olmadığı için şart tahakkuk ettiğinde boşama meydana gelir. Söz konusu yasak sebebiyle Osmanlı müftüleri kazaî iptal yolunu örfî yetkililerin ikrah altında ettirdiği boşama yeminlerine karşı çare olarak öneremediler.⁴⁹ Onun yerine, mezhepte bazıları siyasi otoritenin ikrah altında ettirdiği boşama yeminlerini etkisiz kılmak üzere geliştirilmiş olan bir dizi formül tavsiye ettiler. Bazı formülleri hiyel literatürünün temel eserlerinden biri olan *Kitâbü’l-hiyel*’in müellifi Hanefî fakih Ebû Bekir el-Hassâf’a (öl. 261/875) ve bir diğer Hanefî fakih Fahrüddin Hasen b. Mansûr Kâdîhan’a (öl. 592/1196) nispet ettikleri görülmektedir.⁵⁰ Müftülerin çare olarak en fazla önerdiği formüller istisna, vekâlet, boşama yeminini hâkime arz etmek, anlatmak ya da mektup ve elçi gibi bir yolla haber vermek, yemini nikâh bağı yokken

44 Kâdîhan, *el-Fetâva’l-Hâniyye*, 1/2-3.

45 Mehmet Akif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 28-29.

46 İftihârüddin el-Buhârî, *Hulâsâtü’l-Fetâva*, 198b; Bezzâzî, *el-Fetâva’l-Bezzâziyye*, 5/171, 173; Nişancızâde Muhammed b. Ahmed, *Nûru’l-ayn fi islâh-i Câmî’i’l-fusûleyn*, thk. Ahmed Avvad Abdurrahman Numeyri er-Rifâî (Beyrut: Dârül-Kütübî’l-İlmiyye, 2022), 1/82.

47 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi*, 2/7a-b.

48 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi*, 1/32b.

49 20. yüzyılın başlarında vefat etmiş olan Müftüzâde Ahmed Feyzî’ye ait bir mecmuada hâkimin mükrehin boşamasını/boşama yeminini iptal edebileceğine dair bazı fetvalar ve Hanefî geleneğinden nakiller zikredilmektedir. Leblebicizâde Müftüzâde Ahmed Feyzî b. Ali Arif el-Çorumî, *Fetva Suretleri* (Çorum İl Halk Kütüphanesi, 1674), 88b. Fakat aynı yerde “fi zamânina iftâdan ihraz lâzımdır” kaydı bulunmaktadır.

50 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi*, 50b-51a; Veli b. Yûsuf, *Mecmau’l-fetâvâ*, 83a; *Mecmûâtü’l-fevâid*, 43a; Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmânî*, 20b.

ihlal etmek, boşama lafzını yalan haber/ikrar manasında kullanmak, kinâî lafızdan boşama dışı bir mana kastetmek, boşama hükmünü şartın meydana gelmesinden ümit kesilinceye kadar geciktirmek ve yeminde umum ifade eden lafızları niyetle tahsis etmektir.

İstisna. Hanefî kaynaklarda boşama lafzına, tabii fasılalar dışında sükût etmeden ve duraksamadan asgari işitilecek miktarda inşallah (Allah dilerse) gibi kesinliği ortadan kaldıran bir kelime eklendiğinde boşama hükmünün daha oluşmadan iptal olacağı ifade edilir.⁵¹ Sebep, inşallah lafzıyla boşama hükmünün Allah'ın dilemesine bağlanmış olmasıdır. Şartlı talâk formunda bir tür ta'lik söz konusudur. Boşamanın ta'lik edildiği şart (Allah'ın dilemesi) meçhul olduğundan ceza (boşama hükmü) oluşmaz. Boşama lafzının sonundaki istisna öncesindeki hükmü iptal eder. Osmanlı müftüleri istisnanın geçerli olabilmesi için inşallah kelimesinin en azından işitilecek kadar sesli söylenmiş olmasını,⁵² boşama lafzına bağlanmasını ve ona bitişik olmasını gerekli görürler.⁵³ Müftüler örfi yetkililerin ikrah altında boşamaya şart ettirmesi karşısında istisnanın bir çare olarak kullanılmasını onaylarlar. Ehl-i örfün -cebren- talâka şart ettirdiği kişinin şartına bitişik kendi işiteceği kadar inşallah demesi hâlinde sonradan şartına aykırı hareket ederse boşamanın vaki olmayacağını ifade ederler.⁵⁴ Ehl-i örf korkusundan karısını üç talâkla kendi duyacağı miktarda inşallah diyerek boşayan kişinin karısının boş olmayacağını belirtirler.⁵⁵ Böylece istisna, boşama tasarrufunu daha tamamlamadan basit bir kelime oyunuyla ehl-i örften habersiz iptal etmek suretiyle evlilik birliğinin korunmasına hizmet eder. Ne var ki bazı örfi yetkililer istisnanın bu işlevinden haberdardır. Nitekim fetvalarda ehl-i örfün bir kişiye karısını “inşâallahsız” bâin talâk boşamasını söylediği⁵⁶ ve avâriz vergisi toplamak üzere bir köye gelen âmillerin yükümlüden “hilesiz ve hud'asız ve inşâallahsız ve mekirden beri dermansız” bir boşama yemini istediği anlatılmaktadır.⁵⁷ Örfi yetkililerce istisnanın bu şekilde özellikle zikredilmesi halk tarafından yaygın şekilde kullanıldığına işaret etmektedir.

İstisnanın geçerli olabilmesi için mükrehin inşallah lafzını asgari kendi duyacağı miktarda söylemesini yeterli görmek bazı ispat zorlukları ortaya çıkarır. Zira lafız mükrehin sadece kendisi tarafından duyulduğu için sadece kendi ikrarına dayanacaktır. İkrarı doğruysa hüküm

51 Kâdîhan, *el-Fetâva'l-Hâniyye*, 3/475-76; Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, 1/243; Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur*, 2/70; Ankaravî, *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*, 2/294.

52 Bu nedenle fetvalarda şartlı talâka zorlanan bir kişinin şartına “gönlünden” inşallah kelimesi eklemesi istisna sayılmaz. Sâdî b. Hüsâm el-Mağnisâvî (İbnü'l-Edhemî), *Mecmûa-i Fetâva* (Atıf Efendi Kütüphanesi, 2835, 1b-70b), 61b. Dayak korkusuyla boşama lafzına “hufyeten” eklendiği iddia edilen inşallah kelimesinin kişi tarafından işitilmiş olmasına bakılır. Hocaâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi*, 1/34a-b.

53 Fetvalarda bir zorbanın falan yerde kendisiyle buluşmak üzere üç talâka şart ve yemin teklif ettiği kişinin “İnşâallah -teâlâ- varıp buluşmazsam olsun” dedikten sonra o yere varıp zorbayı bulamaması hâlinde dileme talâkın ta'likinde olmadığı için boşamanın meydana geleceği ifade edilir. Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, 38a; Hasan b. Ali el-Kayserî, *Semhatü'l-Ebrâr*, 124b. Boşama lafzıyla inşallah lafzı arasına girecek başka bir kelimenin istisnanın talâka bitişmesine mâni olacağı hatırlatılır. Hasan b. Ali el-Kayserî, *Semhatü'l-Ebrâr*, 109b.

54 İbnü'l-Edhemî, *Mecmûa-i Fetâva*, 30a; 60b; Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssüüd Efendi*, 50a; Hasan b. Ali el-Kayserî, *Semhatü'l-Ebrâr*, 110a.

55 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssüüd Efendi*, 54a; Veli b. Yûsuf, *Mecmau'l-fetâvâ*, 87a; Çorlulu Sinan, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, 59b.

56 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssüüd Efendi*, 54a.

57 Akkirmânî, *Fetâvâ-yı Akkirmânî*, 24b-25a.

diyâneten geçerlidir. Fakat mahkeme zahire göre karar vermektedir ve mükrehin sadece kendi ikrarına dayanan iddiası zahire -açıkça verilen talâka- aykırıdır. Bazı Osmanlı müftüleri istisnânın kazâen geçerli olması için iddia sahibinin yemin etmesini yeterli görürler. Bir fetvada ehl-i örfün üç talâka şart verdiği kişinin şartına muttasıl kendi duyacağı kadar inşallah deyip daha sonra şartına riayet etmemesi durumunda istisna iddiasının yemini ile tasdik olunacağı ifade edilir.⁵⁸ Ebüssuûd Efendi, örfi yetkilinin karısını “inşâallahsız” bâin talâk boşamasını söylediği kişinin daha sonra istisna iddia edip yemin etmesi hâlinde -örfi yetkili istisna bulunmadığına beyyine getirse bile- tasdik olunacağını belirtir.⁵⁹ Gerçekte örfi yetkilinin beyyinesi zahiri desteklediği için daha evla görünmektedir. Fakat evlilik birliğini koruma ve mükrehin uğradığı haksızlığı giderme endişesi yeminle desteklenmiş istisna iddiasının tercih edilmesini gerektirmiştir. Osmanlı müftüleri yeminin kabul edilmesini, muhtemelen müstefânin hâlini ve kötüleşen zamanı dikkate alınarak bazı şartlara bağlamıştır. Ebüssuûd Efendi, ehl-i örfün falan gün falan yere şu miktar altın getirmesi hususunda üç talâka şart verdiği kişinin daha sonra şarta riayet etmemesi ve istisna iddiasıyla yemin etmesi hâlinde zâhir-i hâl müsaitse tasdik olunacağını ifade eder.⁶⁰ İddianın zâhir-i hâle uygun sayılması için dâva konusu olayın üzerinden fazla zaman geçmemiş olması gerekir.⁶¹ Bazı Osmanlı müftüleri yeminin kabul edilmesi için iddia sahibinin iyi hâlli olmasını ve hâkimin bu hususta kanaat getirmesini gerekli görürler. Şeyhülislâm Bostanzâde Mehmed Efendi (öl. 1006/1598) ehl-i örfün üç talâka şart verdiği kişinin daha sonra şartına uymayıp istisna iddia etmesi hâlinde yemininin “salih ve mütedeyyin olup hâkim kabul ederse” tasdik olunacağı görüşündedir.⁶² Hoca Sâdeddin Efendi (öl. 1008/1599) ehl-i örfün zorla talâka şart verdiği salih ve mütedeyyin bir kişinin daha sonra şartına riayet etmeyip istisna iddia etmesi durumunda yemininin, adil bir hâkim iyi hâlli (kemâl-i salâh) oluşuna kesin olarak güvenirse (cezm ve itimat) kabul edileceğine fetva vermiştir.⁶³ *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*'de yer alan bir fetvada ehl-i örfün kendisini şikâyet etmemesi için üç talâka şartladığı kişinin daha sonra şikâyette bulunup istisna iddia etmesi hâlinde yemininin; salah ve takvası ile marufsa ve hâkim inanıp tasdik ederse muteber olacağı belirtilmektedir.⁶⁴ Görüldüğü üzere müftüler istisna iddiasında bulunan kişinin yemininin kazâen geçerli sayılması için zâhir-i hâle uygunluğu, iddia sahibinin iyi hâlli olarak bilinmesini ve hâkim onayını gerekli görmektedir.

Bazı müftüler istisnânın kazâen geçerli sayılması için iddia sahibinin -yemin etmeden- sadece iyi hâlli oluşunu veya hâkimin iddiayı kabul etmesini yeterli görür. Hocazâde Esad Efendi'nin bir fetvasına göre ehl-i örfün kavga ettiği iddiasıyla göz altına alıp hapsedtiği ve altı

58 Boyabâdi, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, 54a.

59 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi*, 54a.

60 Boyabâdi, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, 54a.

61 Ebüssuûd Efendi'nin bir fetvasına göre ehl-i örf korkusuyla karısını üç talâk boşayan kişi, nâibin boşamaya hükmetmesi ve kadının yeni bir evlilik yapmasından sonra istisna iddiasında bulunsa ve inşallah dediğini evvelden beyan etmeyip nikâhtan sonra söylese sözüne itibar edilmez. Çünkü iddiası gerçek olsaydı onu evvelden beyan ederdi. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi*, 54a; Veli b. Yûsuf, *Mecmau'l-fetâvâ*, 87a; Çorlulu Sinan, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, 59b.

62 *Mecmûatü'l-fevâid*, 45b (mükerrer).

63 Hoca Sâdeddin Efendi, *Fetâvâ-yı Sâdeddin Efendi*, 5a.

64 Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/231.

güne kadar bin akçe cerîmeyi getirmesi hususunda üç talâka şart verdiği kişi, kendisi işitecek kadar ve muttasıl olarak inşallah dedikten sonra şartına aykırı hareket ederse karısı diyâneten boş olmaz; iyi hâlli olarak biliniyorsa ayrıca kazâen de boşanmış sayılmaz.⁶⁵ Hocazâde'nin başka bir fetvasında ehl-i örfün bir köy halkını köylerine suhte eşkiyası geldiğinde firar etmeyip savaşmak üzere üç talâka şartladığı fakat suhte eşkiyası geldiğinde halkın dayanamayıp kaçtıkları anlatılır. Şeyhülislâm'a göre köy halkı şart sırasında kendileri işitecek kadar ve muttasıl olarak inşallah demişlerse eşleri diyâneten boş olmaz; iyi hâlli olarak biliniyorlarsa ayrıca kazâen de boşanmış sayılmaz.⁶⁶ Bu iki fetvada sadece iyi hâlli oluşun istisna iddiasını kazâen geçerli kıldığı görülmektedir. Şeyhülislâm Zekeriyâyâde Yahyâ Efendi'ye (öl. 1053/1644) göre ehl-i örfün falan gün falan mahalle gelmesi hususunda üç talâka şart verdiği kişinin şarta muttasıl kendi işiteceği kadar inşallah demesi ve daha sonra şarta riayet etmemesi hâlinde, hâkim tasdik ederse karısı boş olmaz.⁶⁷ Bu fetvada salt hâkimin tasdiki, istisna iddiasının kabulü için yeterli sayılmaktadır.

Vekâlet. Osmanlı müftüleri ikrah altında verilen talâkların etkisiz kılınması amacıyla bazen vekâlet formülünü önermiştir. Vekâlet bir kimsenin işini başka bir kişiye devretmesi ve o kişiyi kendi yerine geçirmesidir. Fetva mecmualarına yansıyan meseleler, vekâlet formülünün daha çok husumet/dâva hususunda kullanıldığını gösterir. Ebüssuûd Efendi, ehl-i örfün haksız yere çok miktarda para aldığı ve daha sonra parayı talep eylemeyeceğine dair üç talâka yemin ettirdiği kişinin parayı vekil yoluyla talep etmesi hâlinde şer'an karısının üç talâk boş olmayacağını ifade eder ve bu formülün dâva gibi bizzat üstlenilmeyen tasarruflarda geçerli olacağını hatırlatır.⁶⁸ Gerçekten vekâlet formülü nikâh gibi hukuku müvekkile dönen tasarruflarda çare olarak işlev görmez. Çünkü vekil yoluyla gerçekleşen nikâh akdinde müvekkilin bizzat kendisi taraf olmuş sayılır. Ebüssuûd Efendi başka bir fetvasında vekâlet formülünün kullanılmasını telkin eder. Fetvada anlatılana göre bir kimse ehl-i örfün elinde mahpus iken kardeşleriyle müşterek malından bir miktar para verip kurtulur. Ehl-i örf daha sonra parayı talep etmeyeceklerine dair kendisine üç talâk boşama yemini ettirir. Şeyhülislâm'ın ilk cevabına göre yemin eden kişinin kardeşleri daha sonra parayı talep ederse boşama meydana gelir. Şeyhülislâm ikinci cevabında "Olur amma kimesne vekâletle talep eylese olmaz idi" ifadelerini kullanır.⁶⁹ Cevaptaki "olmaz idi" ifadesi daha önce gerçekleşmiş bir olay hakkında fetva istendiğini göstermektedir. Eğer öyleyse vekâlet formülü daha sonra gerçekleşecek benzer olaylarda kullanılabilir.

Vekâletin boşamayı önleyici bir çare olarak kullanıldığından haberdar olan bazı örfî yetkililer haksız yere aldıkları paranın vekâleten dâva edilmesini de önlemek için boşama yemini ettirir. Ebüssuûd Efendi'nin bir fetvasında, ehl-i örf bir kimseye kendisinden aldığı parayı asaleten ve vekil yoluyla talep etmemesi hususunda talâka şart vermiş olsa vekilin vekili talep edince

65 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi*, 2/11b.

66 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi*, 2/12a.

67 Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, 40a.

68 Çorlulu Sinan, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, 55b.

69 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi*, 67a.

talâk vaki olur mu diye sorulur. Şeyhülislâm bu durumda talâkın vaki olmaması için o kişinin ehl-i örfle ilintili birini (müteallekat) meclis-i şer‘e götürmesini, orada ehl-i örfün kendisinden para alıp geri istememeye şart ettiğini anlatmasını ve hâkimin ehl-i örfle ilintili kişiyi müddei tayin edip parasını almasını söyler.⁷⁰ Şeyhülislâm başka bir fetvasında, “Ehl-i örf Zeyd’in bir miktar akçesin alıp ba‘de zaman dâva etmeyeceğine talâk-ı selâseye yemin verse ba‘dehu dâva eylemek istedikde ne veçhile dâva eylemek gerekdir ki talâk-ı selâs vâki olmaya” sorusunu benzer şekilde cevaplar.⁷¹ Her iki fetvanın nükulünde Kâdîhan’ın *el-Hâniyye*’sinden bir mesele nakledilir: Sultan bir kişinin malını zulmen alıp daha sonra malı dâva etmeyeceğine dair o kişiye yemin ettirdiğinde çare o kişinin talimatı olmadan başka birisinin dâva açmasıdır. Mal sahibi dâva açanla birlikte mahkemeye gider ve kadıya yemin olayını anlatır. Kadı neden bizzat mal sahibinin değil de başkasının dâva açtığını anlar ve malın iadesine karar verir.⁷² Fetvalardaki formüle göre mağdur ehl-i örfle ilintili birinin yanında, Kâdîhan’ın formülüne göre ise kendisi adına dâvacı olan fuzûlînin yanında hâlini hâkime arz edecektir. İlk durumda hâkim fuzûlen açılmış dâvaya, ikinci durumda ise tayin ettiği dâvacının açtığı dâvaya bakacaktır. Aynı formül ilk fetvada asaleten ve vekâleten dâva açmama, ikinci fetvada sadece dâva açmama şartına bağlı talâklar için önerilmiştir. İkinci fetvada vekâlet formülünün kullanılması da mümkün iken mağduriyeti hâkime anlatma yolunun tercih edildiği görülmektedir. Ebüssuûd Efendi’nin başka bir fetvasında ehl-i örf, bir kimsenin haksız yere parasını aldıktan sonra o kimseye parayı geri almamaya ve aldırmmaya boşama yemini ettirse parayı geri alıp “talâk vâki olmamaklığa kabiliyet var mıdır” diye sorulur. Şeyhülislâm talâkın meydana gelmemesi için yemin eden kişinin hâlini hâkime arz etmesini, hâkimin ehl-i örfü muhkem ta‘zîr ederek parayı bir kimseye aldırmasını ve hak sahibine vermesini önerir.⁷³ Görüldüğü üzere mağdurun, hâlini hâkime arz etmesi parayı geri alma veya aldırma olarak değerlendirilmez. Hatta Ebüssuûd Efendi, ehl-i örfün zulmedip ehl-i şer‘e bir şey söylememesi hususunda ikrahla boşama yemini ettirdiği kişinin daha sonra durumu hâkime mektup, elçi ya da işaretle bildirmesi hâlinde boşamanın meydana gelmeyeceğine fetva verir.⁷⁴ Kısaca fetvalarda boşama yemini etkisiz hâle getiren bir formül olarak tavsiye edilen yollardan mükrehin hâkime durumunu hikâye etmesi, arz etmesi ve hatta mektup, elçi ya da işaret gibi bir yolla bildirmesi bizzat veya vekâleten dâva açmak olarak görülmez.

Örfî yetkililer bazen haksız yere para aldığı kişilerin daha sonra bizzat ya da vekâlet yoluyla kendilerine dâva açmasını önlemek için hiçbir açık kapı bırakmamak isterler. Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi (öl. 1103/1692) ve sonraki bazı müftülerin mecmualarında yer alan bir

70 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi*, 50b.

71 Veli b. Yûsuf, *Mecmau’l-fetâvâ*, 82b-83a. Ayrıca bk. Çorlulu Sinan b. Ramazan, *Mecmûatü’l-fetâvâ*, 55a.

72 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi*, 50b-51a; Veli b. Yûsuf, *Mecmau’l-fetâvâ*, 83a. Ebû’l-Leys es-Semerkandî (öl. 373/983) de benzer bir formülden bahsetmektedir: Bir idareci malına göz koyduğu kişinin malını haksız bir şekilde gasp ettikten sonra dâvacı olmaması için kendisine boşama yemini ettirdiğinde başvurulacak çare, haksızlığa uğrayan kişinin bir kimseyi yanına alıp mahkemeye gitmesi ve olayı hâkimin yanında diğer şahsa anlatmasıdır. Böylece hâkim hem olayı hem de neden başkasının dâvacı olduğunu anlar. Köse, “İslam Hukukunda İkrâhın Sözlü Tasarruflara Tesiri”, 50.

73 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi*, 64a.

74 Veli b. Yûsuf, *Mecmau’l-fetâvâ*, 83b; Çorlulu Sinan, *Mecmûatü’l-fetâvâ*, 55b.

meseleye göre örfî yetkili haksız yere para aldığı kişiye “Benden aldığın akçeyi senden dâva edersem ya kimesneyi tevkîl edersem taht-ı nikâhında olan avradım üç talâk boş olsun ve her alacağım dahi *küllemâ tezevvetü imraeten fehiye tâlikun* (Her ne zaman bir kadınla evlenirsem boş olsun) mefhûmu üzere boş olsun” diyerek şart verir. Fetvaya göre şartın etkisiz kılınmasının yolu kişinin parayı bizzat dâva etmeden veya başka bir kişiye vekâlet vermeden önce karısını bir talâkla boşaması, iddet bittikten sonra dâvayı bizzat veya vekâleten açması, bir fuzûlünin eski karısını kendisine nikâhlanması ve kendisinin de nikâhı fiiliyle kabul etmesidir.⁷⁵ Evliliği yenilemek isteyen kişi kimseye nikâh talimatı vermemeli ve fuzûlî nikâhı sözlü olarak değil, mehri göndermek gibi bir fiille gerçekleştirmelidir. Nikâh talimatı vermek ya da nikâhı sözlü olarak kabul etmek icazet-i lâhika hükmünde kabul edildiğinden evliliğin vekâlet-i sâbika yoluyla gerçekleştirildiğini gösterir ve nikâhın hukuku müvekkile raci olduğundan yeminin bozulmasına neden olur. Fetvada dâvanın iddetten sonra açılması istenmektedir. Çünkü evliliğin eseri iddet sona erene kadar devam eder. Bu eser sebebiyle bâin talâkla olsa bile iddet bekleyen bir kadın daha önce yapılmış olan boşama yeminine mahal olabilir.⁷⁶ Nikâh bağının tamamen ortadan kalkması için iddetin sona ermesi beklenmeli ve şart daha sonra gerçekleştirilmelidir. Zira nikâh içinde şart ceza (boşama) ile birlikte gerçekleşirken nikâh dışında cezasız gerçekleşir.⁷⁷ Bu kurallardan herhangi birine dikkat etmemek yeminin zamansız bir şekilde ihlal edilmesine ve boşamanın gerçekleşmesine sebebiyet verir. Şeyhülislâm Sâdî Çelebi'nin (öl. 945/1539) bir fetvasında anlatılana göre ehl-i örf bir kişiyi tutup babasının, alacaklılarına borcunu ödemededen İstanbul'a gitmemesi hususunda üç talâka yemin ettirir. Fakat baba, alacaklılarına borcunu ödemededen İstanbul'a gider. Oğul üç gün geçmeden karısını bâin talâkla boşar. Müsteftî boşamanın bu bâin talâkla mı yoksa yeminin gereği olan üç talâkla mı gerçekleştiğini sorar. Şeyhülislâm ikincisi yönünde görüş bildirir.⁷⁸ Zira üç talâkın bağlandığı şart meydana gelmiş ve oğul için boşama hakkı kalmamıştır. Yemini etkisiz kılmak için önce bâin talâkla karısını boşaması, iddetin bitmesini beklemesi ve daha sonra şartın meydana gelmesi/babasının İstanbul'a gitmesi gerekiyordu. Böylece şart meydana geldiği anda nikâh bulunmadığı için yemin çözülecek ve eski karısını yeniden nikâhlayabilecekti.

Boşama Lafzını Yalan Haber/İkrar Anlamında Kullanmak. Örfî yetkililerin ettirdiği boşama yeminini etkisiz kılmanın bir diğer yolu boşama lafzını inşâ anlamında değil, yalan ikrar/haber anlamında kullanmaktır. Mükreh, boşama lafzıyla daha önce gerçekleşmemiş bir talâkı ikrar etmeyi/haber vermeyi kastederse boşama hükmü oluşmaz. Hanefî geleneğinde ikrarın geçerli olması için rızâ şartı aranır. İkrar rızâyı ortadan kaldırdığı için ikrar geçersiz olur.⁷⁹ İkrar doğru ile yalan arasında bir haber olarak kabul edilir. Zorlama yoksa haberin doğruluk yönü tercih edilir. Fakat zorlama varsa rızâ ortadan kalktığı için haberin yalan yönü

75 Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 84; Mehmed Karahisârî, *Fetâvâ-yı Karahisârî* (İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 924), 28b; Hasan b. Ali el-Kayserî, *Semhatü'l-Ebrâr*, 120b.

76 Mevkûfâtî, *Mülteka Tercümesi*, 1/273.

77 Ankaravî, *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*, 1/261. Mevkûfâtî, *Mülteka Tercümesi*, 1/263-64.

78 Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, 37b.

79 İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, 3/264.

üstün tutulur. Zira mükreh, sözü kötülüğü defetmek için söylemiştir.⁸⁰ *el-Fetâva'l-Hâniyye* gibi kitaplarda ikrâh altında boşamanın geçerli olduğu ifade edildikten hemen sonra ikrâh altında gerçekleşen boşama ikrarının geçerli olmadığı belirtilmek suretiyle ikrarın hukuki çare olabileceği ima edilir.⁸¹ Ebüssuûd Efendi'ye sorulan bir meselede anlatılana göre örfi yetkili bir kişiyi tutup karısını daha önce üç talâkla boşadığını iddia eder. O kişi bu iddiayı reddeder. İhtilaf mahkemeye taşınır. Örfi yetkili iddiasını ispat edemez. Koca yemin eder ve durum sicile kaydedilir. Daha sonra o kişi örfi yetkili tarafından tutulup karısına talâk verdiğini söylemeye zorlanınca geçmişte bâin talâk verdiğini söyler. Şeyhülislâm'a göre kişi ikrâh altında talâk verdiyse boşama vaki olur, ikrarda bulunduyorsa vaki olmaz. Fetvanın sonunda *Hulâsatü'l-fetâvâ*'dan "Kişi bir şeyi ikrar etmeye zorlansa ve onu ikrar etse kendisine bir şey gerekmez. Yani talâk, itak vs. ikrar etmeye ikrâh" ibaresi nakledilmiştir.⁸² Böylece ikrâh altında karısını boşayan kişi talâk lafzıyla inşâ değil, geçmişten haber verme manası kastettiğinde boşama meydana gelmemiş olur. Ebüssuûd Efendi'nin başka bir fetvasında bir âmilin bir kişiye falan hususta falan kişi birlikte değil miydi diye sorduğu ve aldığı olumsuz cevap üzerine "...bile olduğu takdirce avradın üç talâk boş olsun mu" diyerek şart teklif ettiği görülmektedir. O kişi bu teklife olsun diye karşılık vermiştir. Daha sonra ikrâh altında kendisine falan kişinin birlikte olduğu söyletilmiştir. Müsteftî bu meselede üç talâkın meydana gelip gelmediğini öğrenmek istemektedir. Şeyhülislâm gerçekte birlikte değil ise talâkın meydana gelmeyeceği görüşündedir.⁸³ Çünkü kişi ikrâh altında ikrarda bulunmuştur. İkrar gerçeklikle uyumlu değilse şart gerçekleşmemiş demektir. Şart gerçekleşmemişse ceza vaki olmayacaktır. Bazı mecmualarda yer alan bir meselede anlatılana göre bir kimse firar edip kayıplara karışan bir şahıs hakkında, kaçtığından haberi varsa karısının üç talâk boş olması üzerine yemin eder. Gerçekten de kaçtığından haberi yoktur. Fakat daha sonra ehl-i örf o kimseyi göz altına alıp ilgili şahsın kaçtığından haberdar olduğunu ikrar etmesini, aksi takdirde kendisini öldüreceğini söyler. Müsteftî bu kimsenin ikrâh-ı muteber altında ikrarda bulunması hâlinde karısının boş olup olmayacağını sormaktadır. Şeyhülislâm, karısının boş olmayacağı görüşündedir.⁸⁴ Fetvanın devamındaki nakilde Kâdîhan'ın yukarıda zikredilen "Bir kimse talâkı ikrar etmesi için ikrâh olunursa ve ikrar ederse talâk vaki olmaz" sözü aktarılır. Mükrehin ikrara zorlandığı ifade edilen şey boşamanın bağlandığı şarttır. Şartın ikrâh altında gerçekleşmesi yalana muhtemel yönünün ön plana çıkarılmasını gerektirecek ve şart bulunmadığından boşama meydana gelmeyecektir. Ne var ki bu formül diyâneten işlevseldir. Kişi ikrarıyla geçmişten yalan haber vermeyi veya daha önce verdiği talâkı kastettiğini söylediğinde evliliği diyâneten sürdürme hakkı vardır; evliliği kazâen sona ermiştir.⁸⁵

80 Şerahsî, *el-Mebsût*, 6/178; 24/51; Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, 3/131; Merginânî, *el-Hidâye*, 9/241; Ankaravî, *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*, 2/144.

81 Kâdîhan, *el-Fetâva'l-Hâniyye*, 3/483; Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur*, 2/8.

82 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi*, 62b; İftihârüddin el-Buhârî, *Hulâsatü'l-fetâvâ*, 265b.

83 Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi*, 60b.

84 Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde*, 119a; Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/259.

85 Ebû Yakûb Yûsuf b. Ali el-Cürcânî, *Hizânetü'l-ekmel fî fûrûi'l-fikhi'l-Hanefî*, thk. Ahmed Halil İbrahim (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2015), 3/343; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, 3/264. Bununla birlikte Hanefî fikh âlimi Zeynüddin İbn Nüceym (öl. 970/1563) mükrehin daha öncesinde şahit tutması hâlinde boşamasının vaki olmayacağına dair bir görüş zikreder ve Hâfîzüddin el-Bezzâzî'nin (öl. 827/1424) bu görüşü mazlumla

Talâk Lafzının Boşama Dışında Bir Manasını Kastetmek. Hanefî geleneğinde mükrehin kullandığı boşama lafzından talâk dışında bir mana kastetmiş olması hâlinde boşamanın meydana gelmeyeceği ifade edilir. Gelenek üzerinde belirleyici etkisi bulunan İbrahim en-Nehaî'ye (öl. 96/714) nispet edilen bir görüşe göre ikrah altında olan kişi talâk lafzını söylerken lafzı en uzak anlamını kastederek kullanırsa (tevriye) tasarrufu geçersiz olur.⁸⁶ Talâk dışında başka bir mana kastedilmeye en uygun boşama lafızları, kinâî olanlardır. Zira kinâî boşama lafızları talâk dışında hemen akla gelen başka manalar da içerirler ve özel olarak talâk manası kastedilmeden boşama meydana getirmezler. Örfi yetkililerin ikrahla talâk verdirdiği hâllerde bu tür lafızlar çare işlevi görebilir. Nitekim Zekeriyâzâde Yahya Efendi'nin bir fetvasında bir kadının, kocasını ehl-i orfe şikâyet ettiği ve ehl-i örfün kocayı çağırıp “Şu kadar değenek urun ba‘dehu habs edin” diye emrettiği anlatılmaktadır. Bunun üzerine koca “Ben avradımdan ve yedinde olan malımdan geçtim, beni salıverin” demiştir. Şeyhülislâm, bu hâlde karısı kendisinden mübâne olur mu diye soran kişiye “Talâk niyyet ettiyse olur” cevabını verir.⁸⁷ Çünkü geçtim kelimesi kinâye olduğundan boşamanın gerçekleşmesi için niyete ihtiyaç vardır. Nitekim fetvanın başka bir mecmuada yer alan versiyonunda kocanın kullandığı lafzın kinâye olduğu, mükreh talâka niyet etmediyse boşamanın gerçekleşmeyeceği ama niyet ettiyse gerçekleşeceği ifade edilmekte ve “Bütün kinâyelerde aslanan talâkın ancak niyetle vâki olmasıdır” denilmektedir.⁸⁸ Buna göre ikrah altında boşama yemini eden bir kişi, kinâî lafız kullanıp boşamaya niyet etmezse evliliğine zarar gelmesini önleyebilir. Bu durum sadece kinâî lafızlar için değil, Hanefî fakih Hassâf'a göre sarîh boşama lafızları için de geçerlidir. Bir fetvada, zalim bir kişinin salih ve mütedeyyin bir kimseye cebren talâka yemin verdirmesi hâlinde o kimse talâk lafzının ilk akla gelen manasını değil, muhtemel başka bir manasını kastederse niyeti sahih olup talâkın meydana gelmemesine şer'î bir mahlas olup olmadığı sorulur. Müftü “Kazâen olmaz, diyâneten olur. Hassâf kavli üzere kazâen dahi olur” cevabını verir ve devamla koca mütedeyyin olup hâkim tarafından tasdik edilirse Hassâf'ın görüşünün ihtiyar edilmesinde bir beis olmadığını ifade eder.⁸⁹ Böylece sarîh talâk lafzının niyete bağlı olmadan sonuç doğuracağını ifade eden fıkıh kuralından zaruret sebebiyle dönülmekte ve sarîh talâk lafzının boşama dışındaki muhtemel manalarından birinin kastedilmesi muteber görülme suretiyle evlilik birliği zorbalara karşı korunmuş olmaktadır.

Boşama Hükümünü Yeis Hâline Kadar Geciktirmek. Osmanlı fetvalarında mükrehin boşamasını etkisiz kılmanın bir diğer yolu da boşama hükümünü, üzerine yemin edilen şeyin yapılma(ma)sından ümit kesilinceye kadar tehir etmektir. Boşama hükmü, üzerine yemin edilen şeyin yapılma(ma)sından ümit kesilinceye; pratikte taraflardan birinin ölüm vaktine kadar muallakta bırakılmak suretiyle evlilik birliği korunmuş olur. Hocaazâde Esad Efendi'nin

kayıtladığını belirtir. Bezzâzi'ye göre zalim tarafından üç talâk üzerine yemin verdirilen kişi yalan yere yemin ettiğine şahit gösterirse tasdik olunur. İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, 3/264.

86 Hakkı Aydın, “İslam ve Türk Borçlar Hukukunda İkrah,” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1993), 319.

87 Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, 32a.

88 Hasan b. Ali el-Kayserî, *Semhatü'l-Ebrâr*, 111b.

89 *Mecmûatü'l-fevâid*, 43a.

bir fetvasında anlatılana göre örfi yetkili bir kişiyi haksız yere göz altına alıp ağır şekilde darp ettikten sonra “Bana falan kadar mal getirmezsen avradın üç talâk boş olsun mu” diye sorar. O kişi olsun dedikten sonra muttasıl olarak inşallah der. Müstefî, bu kişinin malı yetkiliye getirmediği kesin olarak belli olduktan sonra öne sürdüğü istisna iddiası -yeminiyle- kabul edilir mi diye sormaktadır. Şeyhülislâm’ın cevabı “Ta‘yîn-i müddet yok ise iddia-i istisnâya hâcet olmaz; kable takarruri'l-ye's talâk vâki olmaz” şeklindedir.⁹⁰ Başka bir ifadeyle boşama hükmü, yemin eden kişinin malı getirmesinden ümit kesilene kadar oluşmayacağından dolayı istisna iddiasına gerek kalmaz. Hocazâde’nin başka bir fetvasında, bir köye emr-i sultani ile gelen görevlinin “Karyenize suhte eşkiyâsı gelirse tutup hâkime teslim etmezseniz avratlarınız üçer talâk boş olsun mu” diye yemin teklif ettiği ve olsun diyen ahalinin daha sonra köylerine gelen iki suhte eşkiyasını, birlikte düğünde bulunmalarına rağmen tutup hâkime teslim etmediği anlatılır. Şeyhülislâm’a göre boşama hükmü ancak “Ahz ve teslîmden ye’s muhakkak oldukça” gerçekleşir.⁹¹ Boşama hükmü ahalinin o iki suhte eşkiyasını yakalayıp teslim etmesinden kesin olarak ümit kesilmesine kadar meydana gelmez. Ümidin kesildiği ahalinin ya da suhtelerin vefat etmesiyle bilinir. Zekeriyyâzâde Yahyâ Efendi’ye yöneltilen bir meseleye göre bir yeniçeri halktan birisini tutup süre belirtmeden “Bana iki yüz akçe vermezsen ben dediğim olsun mu” diye sorunca o kişi korkarak olsun demiş ama daha sonra parayı vermemiştir. Müstefî, genel örfte böyle demenin “Avradın boş olsun mu” anlamına gelmesi ve o kişinin yeniçeriye parayı vermemesi hâlinde boşamanın meydana gelip gelmeyeceğini öğrenmek istemektedir. Yahyâ Efendi boşama hükmünün ödemedi ümit kesilme vaktine kadar oluşmayacağı görüşündedir.⁹² Buna göre yemin eden kişi ya da yeniçeri vefat etmedikçe evlilik birliği devam edecektir. Şeyhülislâm’ın başka bir fetvasında örfi yetkilinin *kabaha*t işleyip firar etmiş olan bir şahsı zaman tayin etmeden bulup getirmesi hususunda bir kişiye boşama yemini ettirdiği görülür. Fakat bu kişi daha sonra o şahsı bulup getirmez. Şeyhülislâm boşamanın meydana gelip gelmediğini öğrenmek isteyen müstefîye “Getirmekten ye’s hâline dek olmaz” cevabını verir. Devamında “Birinin mevti ile götürmekten ye’s hâline dek olmaz” diye bir cevâb-ı âhar zikredilir.⁹³ Müftü Hasan b. Ali el-Kayserî’nin (öl. 1181/1767) aynı meseleye verdiği cevap “Fevre delâlet eder kelâm olmayacak ikisinden birinin mevti ile getirmekten ye’s hâline değin olmaz” şeklindedir.⁹⁴ Meselede zaman tayin edilmediği belirtilmesine rağmen müftü bu hususu özellikle vurgulama ihtiyacı duymuştur. Çünkü bu formülün etkili olabilmesi için yeminde şartın hemen yerine getirilmesine delâlet eden bir kaydın bulunmaması gerekmektedir.

Umum Lafızları Niyetle Tahsis Etmek. Osmanlı müftülerine göre ikrah altında olan kişi kullandığı umum lafızları niyetiyle tahsis etmek suretiyle boşamanın meydana gelmesini önleyebilir. Ali Akkirmânî’nin (öl. 1030/1620-1) Hanefî fakih Hassâf’a nispet ettiği formüle

90 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi*, 2/6b; *Fetâvâ-yı Müntehabe*, 22a.

91 Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi*, 1/34b.

92 *Mecmûatü'l-fevâid*, 46a.

93 Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, 41b.

94 Hasan b. Ali el-Kayserî, *Semhatü'l-Ebrâr*, 126b.

göre umum, niyetle tahsis edilmek suretiyle talâkın meydana gelmesine mâni olabilir. Müftü, evinde tatlı boza olduğu hâlde müskir bozaya niyet ederek boza olmadığına boşama yemini eden kişinin durumuyla ilgili bir fetvasında “Yemînde âmî niyyetle tahsîs diyâneten makbûldür bi’l-ittifak. Kazâen dahi makbûldür inde’l-Hassâf. Ve fetvâ Hassâf kavli üzerinedir, eğer hâlif mazlûm olup yemîniyle zâlimden halâs murâd edip tahsîse niyyet eylemiş ise” denilmektedir.⁹⁵ Buna göre örfî yetkililerin ikrah altında zulmen talâka şart verdiği kişi kurtuluş için niyetiyle tahsiste bulunursa karısının boş olmasını önleyebilir. Nitekim Şeyhülislâm Sun’ullah Efendi’nin (öl. 1021/1612) bir fetvasında anlatılana göre bir kasabayı teftişe memur olan müfettiş “İçinizde eşkıya ve harami yok mu” diye sorunca kasaba halkı yoktur deyip talâka şart eder. Sonra içlerinde *cüñdî taifesi*nden eşkıya ve haramiler olduğu ortaya çıkar. Müsteftî, kasaba halkı şart sırasında yoktur derken belirtilen taifenin dışında olmadığına niyet ettiklerini söylese talâk vaki olur mu diye sorar. Şeyhülislâm “Reâyâyâ hitab ve yemin verdilerse olmaz; cümleye olup anların şerr ü fesâdından hafv edip kasr-ı niyyet ettiler ise diyâneten olmaz” cevabını verir.⁹⁶ Şeyhülislâm kasaba halkı şart sırasında yoktur derken asker kökenli olmayan eşkıya ve haramileri kastetmişse eşlerinin diyâneten boş olmayacağı görüşündedir. Benzer şekilde Zekeriyâyâde Yahya Efendi, bir sipahinin filan yerde sakin olması üzerine üç talâka şart ettirdiği raiyyetin o yerde dört ay kadar sakin olduktan sonra önceki yerine dönmesi hâlinde -eğer niyeti müebbet sakin olmak değilse- karısının boş olmayacağına fetva verir.⁹⁷ Boşamanın meydana gelmemesi için raiyyetin boşama sırasında devamlı sakin olmaya niyet etmemiş olması gerekir. Formül bazen karmaşık bir hâl alır ve ayrıntılı hukuki malumat gerektirir. Hasan el-Kayserî’nin bir fetvasına göre örfî yetkilinin, cerîme olarak bir miktar parasını alıp parayı talep etmeyeceğine dair üç talâka yemin etmesini istediği kişi o sırada -gizlice- karısını bâin talâkla boşasa ve boşadığı karısına niyet etmeden “Eğer talep edersem her ne kadar avradım var ise üç talâk boş olsun” dese -daha sonra parasını talep etmesi hâlinde- boşama meydana gelmez.⁹⁸ Boşamanın tek taraflı, sözlü, giyaben, gizlice, derhâl gerçekleşebilen ve niyetle tayin edilebilen bir tasarruf olması formüle işlerlik kazandırır. Mükreh boşamayı ric’î değil, bâin talâkla yapmalıdır. Çünkü ric’î talâk evliliği hemen bitirmez ve nikâh iddet boyunca devam eder. Bâin talâk sebebiyle beklenen iddet boyunca her ne kadar evliliğin eseri nafaka, evlenme engeli ve aile konutunda ikamet mecburiyeti gibi haklar üzerinden devam etse de nikâh ortadan kalktığı için mükrehin boşadığı kadın artık karısı değildir. Fakat evliliğin eseri devam ettiği için hâlâ karısı gibidir. Bu nedenle yemin ederken boşadığı karısına niyet etmemelidir. Mükreh bu hassas süreci başarılı bir şekilde tamamlarsa boşadığı karısını iddeti bittikten sonra hülle olmaksızın yeniden nikâhlayabilir. Fakat boşama haklarından birinin eksildiğini unutmamalıdır. Kelime-niyet oyunlarının etkin olduğu bütün bu süreç sadece kendi ikrarıyla sabit olduğu için nikâhı diyâneten geçerlidir. Şikâyet üzerine mahkeme olaya müdahil olursa delile ihtiyacı olacaktır.

95 Akkirmâni, *Fetâvâ-yı Akkirmâni*, 20b.

96 Sun’ullah Efendi, *Fetâvâ-yı Sun’ullah Efendi*, 11a.

97 Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, 42b; *Mecmûatü’l-fevâid*, 45b.

98 Hasan b. Ali el-Kayserî, *Semhatü’l-Ebrâr*, 115b.

Sonuç

Hanefî geleneğinde ikrah altında doğrudan verilen talâk gibi belli bir şarta bağlanan talâk da hukuki sonuç doğurur. Talâkın belli bir şarta bağlanması yemin olarak görülür. Boşama yemininin ikrah altında geçerli olması kesin, ihtilafsız ve meydan okunamaz bir görüştür. Hanefî fakihler bu görüşün başta siyasi otorite olmak üzere güç sahipleri tarafından suistimal edilme ihtimaline karşı kullanılabilecek bazı formüller üretmişlerdir. Hanefî mezhebinin sıkı bir şekilde uygulandığı yer ve zamanlarda boşama yemininin suistimal edilmesinden kaynaklanan sorunlar ve çare olarak önerilen formüller başta fetva mecmuaları olmak üzere fıkıh edebiyatına yansımıştır. Hanefî mezhebinin 16. yüzyılın ikinci yarısına doğru bir tür resmî mezhep sıfatıyla büyük ölçüde hâkimiyet kazandığı bilhassa Anadolu ve Rumeli bu açıdan uygun bir gözlem sahası teşkil etmektedir. 16.-18. yüzyıllar arasında bu bölgelerde görev yapmış müftüler tarafından verilmiş fetvalar ehl-i örf denilen siyasi/askerî yöneticilerin boşama yeminini pratik bir itaat ettirme aracına dönüştürdüğünü göstermektedir. Ehl-i örfün haksız para veya mal elde etmek, kanuna ve adalete aykırı tasarrufların dâva edilmesini önlemek, zanlıların bulunması ve yargıya teslim edilmesini sağlamak, kişiler arası borç ilişkilerini yönetmek, vergilerin ödenmesini sağlamak, yerleşim birimlerinde siyasi dedikodu, bozguncu veya eşkıya olup olmadığını tespit etmek, halkı eşkıyaya karşı motive etmek, kişilerin belli bir zamanda belli bir yerde hazır bulunmasını veya kendiyile buluşmasını sağlamak gibi konularda boşama yeminini suistimal ettiği anlaşılmaktadır. Maksat her zaman boşama yemini yoluyla belli bir işi, görevi ya da sorumluluğu gerçekleştirmek değildir. Ehl-i örf kimi zaman yeminin ihlal edilmesi ve boşamanın meydana gelmesi için kasten uygun zemini yaratır. Örfî yetkililerin gayrimeşru talepler yanında meşru talepler için de boşama yemininden istimdat etmesi şaşırtıcıdır. Elleri zorlayıcı yürütme vasıtaları olmasına rağmen boşama yemininin diyânî gücünden yararlanmak istemeleri zayıf/zayıflayan otoriteleriyle ilgili olabilir. Fetva mecmularına yansıyan meseleler, ehl-i örfün ikrahi altında boşama yemini eden fakat daha sonra yeminini ihlal etmek isteyen/zorunda kalan birçok kişinin evliliği koruma ve hülleden kaçınma hususunda çare olabilecek formülü öğrenmek veya kullandığı formülün hukuki etkisini teyit etmek üzere Osmanlı müftülerine başvurduğunu göstermektedir.

Osmanlı müftüleri örfî yetkililerin ikrah altında ettirdiği boşama yeminlerinin açıkça mağduriyete sebep olduğu durumlarda bile geçerli olduğuna fetva vermişlerdir. Hanefî mezhebinde ikrah altında boşama yeminini geçerli sayan görüşün ihtilafsız yerleşik bir içtihat olması, bu içtihadı göre hareket etmelerini gerektiren fetva usulü ve merkezi hükümetin hukuk siyaseti, başka bir görüşle fetva vermelerine imkân vermemiştir. Nitekim bu araştırmanın esas aldığı literatürde mezhebin görüşüne aykırı tek bir fetvaya dahi rastlanmamıştır. Bununla birlikte müftüler, evlilik birliğini muhafaza etmek ve kişileri ehl-i örf'e karşı korumak için tıpkı tabi oldukları geleneğin büyük hukukçuları gibi hile/çare olarak kullanılabilecek birçok formül önermişlerdir. Bu formüllere göre ehl-i örfün boşama yeminine zorladığı kişi, boşama lafzından hemen sonra en azından kendi duyacağı kadar inşallah demesi hâlinde karısı boş olmaz. Ehl-i

örf tarafından maruz bırakıldığı bir haksızlığı dâva etmemek üzere boşama yemini eden kişi dâva için vekâlet verdiğinde yeminini bozmuş kabul edilmez; dâva açılmasını sağlamak için durumunu hâkime arz ve hikâye ettiğinde ya da bir yolla bildirdiğinde yeminini ihlal etmiş sayılmaz. Ehl-i örfün ikrah altında üç talâka yemin ettirdiği kişi, karısını boşayıp iddeti bittikten sonra yeminini ihlal ederse karısını yeniden nikâhlayabilir ve nikâhlanmaya da yemin etmişse nikâhı bir fuzûlî yoluyla gerçekleştirebilir. Ehl-i örfün ikrahı altında olan kişi boşama lafzıyla inşâ değil, geçmişten yalan haber verme ya da ikrar kastederse, kinâî boşama lafzı kullanıp talâk dışında bir manaya niyet ederse veya yemininde kullandığı umum ifade eden bir lafzı niyetiyle tahsis ederse karısının boş olmasını önleyebilir. Ehl-i örfün ikrahı altında belli bir şeyi yap(ma)ma hususunda boşama yemini eden kişi boşama hükmünü yapma(ma)ktan ümit kesilinceye kadar tehir etmiş olur. Hanefî geleneğinde bazıları siyasi otoritenin ettirdiği boşama yeminlerini etkisiz kılmak üzere geliştirilmiş olan bütün bu formüllerin kişiler, aile ve toplum lehine olumlu sonuçlar doğurduğundan şüphe edilemez. Birçoğunun salt niyete ve kişisel beyana dayalı olarak sabit olması sebebiyle ispatının güç olması, hukuki etkilerinin kimi zaman bilgi, maharet ve ince anlayış gerektirmesi ve bazılarının ehl-i örf tarafından bilinmesi kullanım alanlarını sınırlamış olmalıdır. Yine de mecmualarda yer alan çok sayıda fetva, formüllerin Osmanlı toplumunda yaygın şekilde kullanıldığına ve etkili olduğuna işaret etmektedir. Formüller mezhebin ikrah altında boşama yeminini geçerli sayan görüşü gibi mağduriyet doğurabilen yerleşik içtihatlarına karşı bir denge ve esneklik unsuru olarak işlev görmüştür. Osmanlı müftüleri önerdikleri formüllerle ehl-i örfün boşama yeminini otorite kurma, itaat ettirme, sindirme ve haksız kazanç elde etme aracı olarak kullanma girişimlerini önlemeye çalışmışlardır. Birçok evliliğin zamansız ve gereksiz bir şekilde sonlanmasına mâni olmuşlar, hülle uygulamalarını azaltmışlar ve mülkiyet hakkının korunmasına hizmet etmişlerdir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Bu makale TÜBİTAK Kariyer Geliştirme Programı (3501) kapsamında yürüttüğüm 119K818 numaralı proje çalışmalarından üretilmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: This article was produced from the project work numbered 119K818 of TÜBİTAK Career Development Program (3501).

Kaynakça/References

- Abdürrahim Efendi. Menteşzâde. *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*. İstanbul: Dârü't-Tıbbâti'l-Ma'mûre, 1243.
- Abdüsselâm Efendi. *Fetâvâ-yı Abdüsselâm*. Kütahya: Tavşanlı Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi, 154, 0b-399b.
- Akkirmânî, Ali. *Fetâvâ-yı Akkirmânî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi, 98, 0b-206a.
- Ali Efendi, Çatalcalı. *Fetâvâ-yı Ali Efendi*. İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1311.
- Ankaravî, Süleyman b. Veli. *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*. İstanbul: Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire, 1292.
- Aydın, Hakkı. "İslam ve Türk Borçlar Hukukunda İkrâh." *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11

(1993), 299-325.

Mehmet Akif Aydın. *Osmanlı Aile Hukuku*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Bezzâzî, Hâfızüddin Muhammed b. Muhammed. *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* (el-Fetâva'l-Hindiyye'nin kenarında). Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1310.

Bozanzâde. *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1028, 0b-360a.

Boyabâdî Sağır Mehmed Efendi. *Mecmûatü'l-fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1067, 0b-481b.

Buhârî, İftiharüddin Tâhir b. Ahmed. *Hulâsatü'l-Fetâva*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yazma Eserler, 0673, 102b-105a.

Çorlulu Sinan b. Ramazan (der.). *Mecmûatü'l-fetâvâ*. Ankara: Diyânet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi. Yazma Eserler, 3407, 1b-338a.

Cürcânî, Ebû Yakûb Yûsuf b. Ali. *Hizânetü'l-ekmel fi fûrû'l-fikhi'l-Hanefî*. thk. Ahmed Halil İbrahim. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015.

Evliyazâde, Manisalı Ali b. İbrahim. *Melceü'l-müftîn fi vâkıâti'l-müsteftîn*. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, nr. 3218, vr. 1b-427a.

Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza. *Fusûlü'l-bedâyi' fi usûli's-şerâi'*. İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası, 1289.

Fetvâ Mecmûası. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2868, 1b-158a (mecmuada: 157a).

Fevâidü'l-fetâvâ. İstanbul: Reşid Efendi, 266, 1b-230a.

Hoca Sâdeddin Efendi. *Fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 2728, 0b-112b.

Hocazâde Esad Efendi. *Fetâvâ-yı Esad Efendi*. İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 157, 1-2, 273 + 98.

Esad Efendi, Hocazâde. *Fetâvâ-yı Müntehabe*. Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde, 277, 1b-184a.

İbn Nüceym, Zeynüddin Zeyd b. İbrahim. *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dakâik*. Beyrut: Şirketü Alâüddin, t.y.

İbnü'l-Edhemî, Sâdî b. Hüsâm el-Mağnisâvî. *Mecmûa-i Fetâva*. İstanbul: Atuf Efendi Kütüphanesi, 2835, 1b-70b.

İpşirli, Mehmet. "Ehl-i Örf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/519-520. Ankara: TDV Yayınları, DİA, 1994.

Kadıızâde, Edirnevî Şemseddin. *Netâicü'l-efkâr tekmileti'l-fethi'l-kadîr* (Fethü'l-kadîr içinde). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Kadıızâde, Muhammed Ârif b. Muhammed el-Erzurumî. *Bahrü'l-fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 605, 1b-358a

Kâdîhan, Fahrüddin Hasen b. Mansûr el-Özkendî. *el-Fetâva'l-Hâniyye* (el-Fetâva'l-Hindiyye içinde). Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1310.

Karahisârî, Mehmed. *Fetâvâ-yı Karahisârî*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 924, 6b-285b.

Kâsânî, Alâüddin Ebû Bekir b. Mes'ûd el-Hanefî. *Bedâi'ü's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.

Kitâb-ı Fetâva's-Sivâsiyye. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 487, 0b-174b.

Köse, Saffet. "İslam Hukukunda İkrâhın Sözlü Tasarruflara Tesiri Konusundaki Tartışmalar ve Sosyal Hayattaki Yansımaları." *Diyânet İlmî Dergi*, 32/2 (1996), 35-53.

- Köse, Saffet. “Hiyel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/170-178. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Leblebicizâde, Müftüzâde Ahmed Feyzi b. Ali Arif el-Çorumî. *Fetva Suretleri*. Çorum: Çorum İl Halk Kütüphanesi, 1674, 1b-103b.
- Mecmûatü'l-fevâid ve'l-fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi. Esad Efendi, 914, 1b-383a.
- Merginânî, Ebü'l-Hasen Burhâneddin Ali b. Ebî Bekr. *el-Hidâye* (Fethü'l-kadir içinde). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Mevlânâ Pîrî Efendi. *Suverü'l-fetâvâ*. Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazâde Hüseyin Paşa, 243, 1b-245a.
- Mevkûfatî, Mehmed Efendi. *Mülteka Tercümesi Mevkûfât*. Dersaadet: Matbaa-i Osmâniyye, 1312.
- Midilli, Muharrem. *Klasik Osmanlı Ceza Hukukunda Şeriat-Kanun Ayrımı*. İstanbul: Klasik Yayınevi, 2019.
- Midilli, Muharrem. “Osmanlı Taşrasında Ehl-i Örfе Karşı Kadılar yahut Kânûn-i Kadimin Ehl-i Şer‘ Bekçileri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 59 (2020): 75-103.
- Midilli, Muharrem. “Osmanlı Toplum Hayatından Fetvalara Yansıyan Boşama Yeminleri, İhlaller ve Müftülerin Önerdiği Hukuki Çareler (16.-18. Yüzyıllar)”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 26/2 (2022): 763-779.
- Minkârîzâde, Yahyâ Efendi. *Fetâvâ-yı Minkârîzâde*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazma Eserler, 0854, 1b-431a.
- Nişancîzâde, Muhammed b. Ahmed. *Nûru'l-ayn fî islâh-i Câmî'i'l-fusûleyn*. Thk. Ahmed Avvad Abdurrahman Numeyrî er-Rıfâî. Beyrut: Dârül-Kütübi'l-İlmiyye, 2022.
- Özen, Şükrü. “Osmanlı Dönemi Fetva Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3/5 (2005): 249-378.
- Kayserî, Hasan b. Ali. *Semhatü'l-Ebrâr fî beyân-i gumûzi'l-esrâr*. İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384, 1b-575a.
- Sâdî Çelebi, Sâdullah b. İsa el-Kastamonî. *Mecmûatü'l-Fetâvâ*. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1073, 1a-111a/1-223.
- Serahsî, Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed. *el-Mebsût*. Beyrut: Dârü'l-Marife, t.y.
- Seyyid İbrahim Edhem b. Kadîzâde Muhammed Ârif. *Nehriyyetü'l-fetâvâ*. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 1590, 0b-307a.
- Sun'ullah Efendi. *Fetâvâ-yı Sun'ullah Efendi*. Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, 502, 1b-76a.
- Şeyhîzâde, Damad Abdurrahman Gelibolulu. *Mecma'u'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*. neşr. Muhammed Ahmed el-Muhtar. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2016.
- Veli b. Yûsuf (Yegan) el-İskilîbî (der.). *Mecmau'l-fetâvâ*. Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, 151, 1b-422b.
- Yahyâ Efendi, Zekerîyyâzâde. *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*. Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, 1116, 0b-290b.

